

॥ श्रीः ॥

तर्कसंग्रहः

(मूल, शाब्दबोध, दलकृत्य-समेतम्)

ॐ

प्रकाशकाः

माधवाचार्य वडवि
कामनकट्टि, धारवाड-१.

॥ श्रीः ॥

तर्कसंग्रहः

(मूल, शाब्दबोध, दलकृत्य-समेतम्)

प्रकाशकाः
माधवाचार्य वडवि
घारवाड-१
कामनकट्टि

(सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

मूल्यम् दशरूप्यकाणि

मुद्रकाः
श्री केशवाचार्य शिरहट्टि
शिरहट्टि प्रिन्टर्स
कित्तूर चन्नम्मा राणि रोड, गदग

वेदान्तसाम्राज्यचक्रवर्तिनः जगद्गुरु श्रीमदुत्तरादिमठाधीशाः
श्री श्री १००८ श्री सत्यप्रमोदतीर्थश्रीमच्चरणाः

॥ श्रीः ॥

अनुग्रहपत्रम्

॥

पूर्णप्रज्ञ प्रणीत प्रमाण प्रमेय प्रगल्भ प्रकरण ग्रन्थ प्रवेशनात् प्राक् प्रकृतिप्रत्यययोजनाप्रकारः अवश्यं वेदितव्य इति विदितं सर्वेषां विमृशतां विद्वद्वराणाम् । तदर्थं तर्क संग्रहाख्यनव्यन्याशास्त्रग्रन्थविवरणरूप निबन्धोऽयं न्याय - शिरोमणिपदवीधरैरन्यायवेदान्तनिष्णातैश्च वडवीत्युपाह्वैर्माधवाचार्यैः निर्मित इति नः प्रमोदः ।

विशेषतः कर्कशेऽपि तर्कशास्त्रेऽभिनिविष्टेषु उपयुक्तो ग्रन्थोऽयम् ।

प्रकृतिप्रत्यययोनारूपः शाब्दबोधप्रकारः सदलकृत्यः निष्कृष्टलक्षणलक्षितश्च सुलभतमशैल्या छात्रानुकूलया रीत्या सम्प्रदर्शितः ।

निबन्धेनानेन वैष्णवाः केवलं शुष्कवेदांतिन इति अज्ञजनकृतः आक्षेपोऽपाकृतः ।

विद्वत्पक्षपातिनो विपश्चितो विद्यार्थिनश्च प्रबन्धेनानेन बहूपकारं विदंतीति विश्वसिमः ।

ग्रन्थकर्त्रे आयुरारोग्यादिकं प्रदाय इतोप्यतिशय शास्त्रीयप्रबन्धरचनाचातुर्यं ग्रन्थप्रकाशनसामर्थ्यं च दद्यादिति अस्मदुपास्यं ससीतं रामचंद्रमुपास्महे ।

—श्री श्रीमदार्य अक्षोभ्यतीर्थं मठाधीशः

श्री रघुप्रमतितीर्थाः

प्रास्ताविकम्

५

“ शृणुतामलसत्यवचः परमं शपथेरितमुद्धितबाहुयुगम् ।

न हरेः परमो न हरेः सदृशः परमः स तु सर्वचिदात्मगणात् ॥”

इति श्रीमदाचार्यैर्निःशंकमुद्धोषितं सम्यक्प्रतिपादितं च । अतः
भूत-भविष्यद्वर्तमाननरैरखण्ड्य वेदांतग्रंथरत्न तत्सहकारि टीकाटिप्पणी
ग्रन्थैरेवालम् । किमनेन तर्कसंग्रहटीकाख्यन्यायग्रन्थप्रकाशनेन ?
इति वैयर्थ्यशंका वाचकहृदये उदेतुं शक्या । तथापि अत्युन्नत पूर्णबोध
तीर्थ सौवमारोढुं न्याय-व्याकरणादि शास्त्ररूपसोपाना अपि अत्यव
श्यका इति विदितं विश्वैर्विद्वद्भिः ।

यद्वा शुष्क तर्कजालैस्तत्त्ववादैकनिष्ठ सज्जनानपि पराजेतुमा
गतनां पाषण्डिनां मुखमवाङ्मुखीकर्तुं न्यायग्रन्थादीनध्येतुमावश्यकमेवेत्य
स्माकं मतिः । अत एव श्रीमदाचार्यैरेव अग्रेतनपद्ये—

“ यदि नाम परो न भवेत्सहरिः कथमस्य वशे जगदेतदभूत् ।

यदि नाम न तस्य वशे सकलं कथमेव तु नित्यसुखं न भवेत् ॥

हरिर्यदि सर्वोत्तमो न भवेत्, तर्हि एतज्जगत्तस्य वशे न स्यात्
(स्वतंत्रं चेत्), तर्हि नित्यसुखं कथं न भवेत् इत्याद्यागमसहकृत
तर्करपि लीलया प्रतिपादितमस्ति ।

अत एवसिद्धान्तोक्त तर्क (प्रमाण) स्वरूपज्ञानात्पूर्वं तर्कसंग्रह
ज्ञानमपि महत्त्वपूर्णमिति एतत्प्रबन्धप्रकटनेन न कश्चिद्दोषावसरोऽस्तीति
मन्यामहे ।

सतीष्वपि अनेकासु तर्कसंग्रहव्याख्यासु काश्चिन्न मन्दोपकारिण्यः
काश्चिद्भावार्थैकपराः काश्चित्संक्षेपेणोक्ताः । अत्र तु मङ्गलाचरण
मारभ्य समाप्तिपर्यंतं सकललक्षणवाक्यानां शाब्दबोधप्रकारं सम्यक्प्रदर्श्य

पठितृणां पाठयितृणामपि झटिति बोधाय यत्नीकृतमस्ति । तथैव तत्र तत्र विशेषतः प्रत्यक्षपरिच्छेदलक्षणसंगतिः दलकृत्यं अव्याप्त्यादि शंका तत्परिहार रूप परिष्कारश्चेत्यादि विद्यार्थिजनहिताय सम्यक्प्रदर्शितम् । एतदध्ययनेन न्यायशास्त्रं पिपठिषवः विशेषतो व्युत्पत्तिलाभं प्राप्नुयुः । किं बहुना सर्वेषामेव तर्कशास्त्रप्रेमिणामत्यन्त तुष्टि विषयमिति न तद्विषये विशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते ।

अस्मिन्नवसरे अस्मद् गुरुणां परमपूज्य श्रीमत्सत्यध्यानतीर्थ गुरुराज करसरोज सञ्जात श्रीमत्सत्यप्रज्ञतीर्थ गुरुपादपद्मयुगलं च तत्करकमल सञ्जात श्रीमत्सत्याभिज्ञतीर्थ गुरुपादपद्मयुगलं तथैव अद्य तत्पीठे राराज मानानां श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थ श्रीमच्चरणानां पादपद्मद्वयं च दण्ड वत्प्रणति पुरःसरं स्मरामः । तथैव एत्प्रबन्धं प्रकटीकर्तुमनुग्रहपत्र प्रदानेन महोपकारं कृतवतां पूर्वाश्रमे अस्मत्सहाध्यायिनां श्रीमदार्य अक्षोभ्यतीर्थ मठपरंपरा प्राप्त श्री रघुप्रमतितीर्थानां चरणसन्निधौ अनन्तान्तनतितति समर्पयामः ।

एवं न्यायवेदांत पाठमामूलाग्रं अध्यापयितृणां दि. पूज्य श्री पांडुरंगी कृष्णाचार्य महाशयानां, दि. पूज्य श्री मळगी वेदव्यासाचार्य महाभागानां, वेदान्त शिरोमणि दि. पूज्य श्री गुत्तल रंगाचार्य महो दयानां, दि. पूज्य श्री तोरवी कृष्णमूर्त्याचार्य शर्मणां अन्तेवासिना वडवी माधवेन विरचितः तर्कसंग्रहशाब्दबोधः ।

ग्रन्थ परिशोधने कृतसहाय्यानां श्रीमतां पण्डित पांडुरंगी गुरा चार्य शर्मणां, पण्डित जालिहाळ केशवाचार्य शर्मणां, पण्डित कंची वादिराज शर्मणां महोपकारं कृतज्ञताभावेन सानन्दमभिनन्दयामः ।

प्रथमप्रवृत्ततया मुद्रणे दृष्टानां दोषणामपहतये शुद्धाशुद्ध पत्रि - काऽपि संमुद्रिता । तथापि मुद्रणवैकल्यात् मानुषसहजानवधानाद्वा समापतितान् दोषान् सहृदयाः सदयं क्षाम्यन्तु ।

किञ्च एतत्प्रकटनप्रोत्साहनेन कृतसहकाराणां श्री गलगली हनुमन्ताचार्य शर्मणां च श्री बी. आर्. मरळीहळ्ळी शर्मणां एवमन्येषा

मुपकारं कृतवतां आयुरारोग्यैश्वर्यादिकान् प्रदद्यादिति मध्ववल्लभमभ्यर्थयामः ।

एवं मुद्रणकार्यं सम्यक् निर्वाह्य परमादरेण मुद्रापयितृभ्यः श्री केशवाचार्य शिरहट्टि (शिरहट्टि प्रिन्टर्स, गदग.) एतेभ्यो अनेकेः घन्यवादाः ।

हंसक्षीर न्यायेन विद्वांसो विद्यार्थिनश्च एतत्प्रबन्धं स्वीकृत्य अस्मत्परिश्रमं सफलीकुर्युरिति विश्वस्य विरमामः ।

कामनकट्टि

विद्वद्विधेयः

धारवाड-१.

श्री वडवीत्युपाह्व माधवः

चैत्र शुक्ल प्रतिपदि

रुघिरोद्गारे नाम संवत्सरे

विषयानुक्रमणिका

अथ मंगलाचरणम्	१	अथ स्पर्शनिरूपणम्	५७
१. प्रत्यक्षपरिच्छेदः		अथ संख्यानिरूपणम्	६०
अथ पदार्थनिरूपणम्	४	अथ परिमाणनिरूपणम्	६२
अथ द्रव्यनिरूपणम्	४	अथ पृथक्त्वनिरूपणम्	६४
अथ गुणनिरूपणम्	५	अथ सयोगनिरूपणम्	६५
अथ कर्मनिरूपणम्	६	अथ विभागनिरूपणम्	६६
अथ सामान्यनिरूपणम्	७	अथ परत्वापरत्व	
अथ विशेषनिरूपणम्	७	निरूपणम्	६७
अथ समवायनिरूपणम्	८	अथ गुरुत्वनिरूपणम्	६९
अथ अभावनिरूपणम्	९	अथ द्रवत्वनिरूपणम्	७०
अथ पृथिवीनिरूपणम्	१०	अथ स्नेहनिरूपणम्	७२
अथ जलनिरूपणम्	१७	अथ शब्दनिरूपणम्	७३
अथ तेजोनिरूपणम्	२३	अथ बुद्धिनिरूपणम्	७४
अथ वायुनिरूपणम्	३३	अथ स्मृतिनिरूपणम्	७५
अथ आकाशनिरूपणम्	३८	अथानुभवनिरूपणम्	७६
अथ कालनिरूपणम्	४०	अथ यथार्थानुभव	
अथ दिङ्गिनिरूपणम्	४१	निरूपणम्	७८
अथ आत्मनिरूपणम्	४३	अथ यथार्थानुभवनिरूपणम्	८१
अथ मनोनिरूपणम्	४४	यथार्थानुभवविभाग	
अथ गुणनिरूपणे रूप		निरूपणम्	८५
निरूपणम्	४५	तत्करणविभागनिरूपणम्	८६
अथ रसनिरूपणम्	५१	करणत्वनिरूपणम्	८६
अथ गन्धनिरूपणम्	५४	कारणत्वनिरूपणम्	८६

समवायिकारणनिरूपणम् ८७

असमवायिकारणनिरूपणम् ८९

अथ निमित्तकारण

निरूपणम् ८९

प्रत्यक्षनिरूपणम् ९२

२. अथ अनुमान परिच्छेदः

९२

अनुमितिनिरूपणम् ९३

परामर्शनिरूपणम् ९४

व्याप्तिनिरूपणम् ९५

अनुमानविभागनिरूपणम् ९५

स्वार्थानुमाननिरूपणम् ९६

परार्थानुमानम् ९७

अन्वयव्यतिरेकि निरूपणम् ९८

केवलान्वयिनिरूपणम् ९८

केवलव्यतिरेकिनिरूपणम् ९९

अथ पक्षनिरूपणम् १०१

अथ सपक्षनिरूपणम् १०१

अथ विपक्षनिरूपणम् १०१

अथ हेत्वाभासनिरूपणम् १०२

मव्यभिचारनिरूपणम् १०२

माधारणनिरूपणम् १०३

अमाधारणनिरूपणम् १०६

अनुपसंहारिनिरूपणम् १०६

विरुद्धनिरूपणम् १०७

सत्प्रतिपक्षनिरूपणम् १०८

असिद्धि निरूपणम् १०९

बाधित निरूपणम् ११०

३. उपमानपरिच्छेदः १११

४. शब्दपरिच्छेदः ११२

आकांक्षानिरूपणम् ११४

योग्यतानिरूपणम् ११४

सन्निधिनिरूपणम् ११५

अयथार्थानुभवविभाग

निरूपणम् ११५

अथ संशयनिरूपणम् ११५

विपर्ययनिरूपणम् ११७

अथ तर्कनिरूपणम् ११८

स्मृतिविभागनिरूपणम् ११८

अथ सुखनिरूपणम् ११९

दुःखनिरूपणम् ११९

इच्छाद्वेषप्रयत्न

निरूपणम् १२०

धर्माधर्मनिरूपणम् १२०

संस्कारविभाग

निरूपणम् १२०

अथ वेगनिरूपणम् १२०

अथ कर्मनिरूपणम् १२२

सामान्य निरूपणम् १२३

विशेषनिरूपणम् १२४

समवायनिरूपणम् २२४

अभावनिरूपणम् २२५

अथ तर्कसंग्रहः प्रारभ्यते

(मूल, शाब्दबोध, दलकृत्य समेतम्)

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।

बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥

अव्वय :-

विश्वेशं हृदि निधाय गुरुवन्दनं विधाय बालानां सुख बोधाय मया तर्कसंग्रहः क्रियते ।

शब्दबोध प्रकारः -

१) विश्वस्य ईशः विश्वेशः तम् विश्वेशन् इति विग्रहः । विश्व शब्दस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । षष्ठ्याः नियम्यत्वमर्थः । प्रपञ्चस्य आधेयता संबंधेन षष्ठ्यर्थं नियम्यतायामन्वयः । ईश शब्दस्य नियामकतावानर्थः । नियम्यतायाः निरूपितत्व संबंधेन नियामकतावान् इत्येकदेश नियामकतायामन्वयः । तथा च प्रपञ्चनिष्ठ नियम्यतानिरूपित नियामकतावान् । विश्वेश इत्यत्र द्वितीयायाः विशेष्यत्वमर्थः । नियामकतावतः आधेयता संबंधेन विशेष्यतायामन्वयः ।

तथा च प्रपञ्चनिष्ठ नियम्यता निरूपित नियामकतावन्निष्ठ विशेष्यता ।

हृदि इत्यत्र हृच्छब्दस्य मन इत्यर्थः सप्तम्याः अधिकरणत्वं अर्थः । मनसः आधेयता संबंधेन अधिकरणतायामन्वयः । मनोनिष्ठ अधिकरणता ।

निधाय इत्यत्र नि पूर्वक धातू घातोः आधेयत्वप्रकारक आहार्यं ज्ञानमर्थः । मनोनिष्ठ अधिकरणतायाः निरूपित्व संबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । विशेष्यतायाः निरूपकत्व संबंधेन ज्ञानेऽन्वयः ।

त्यप् प्रत्ययस्य ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्वमर्थः । ज्ञानस्य स्वनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपकत्व संबंधेन ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्व इत्येकदेश ध्वंमेऽन्वयः । कालवृत्तित्वस्य आश्रयता संबंधेन क्रियते इत्यत्र कृञ् धात्वर्थं कृतौ अन्वयः । तथाच-प्रपञ्चनिष्ठ नियम्यता निरूपित नियामकतावन्निष्ठ विशेष्यता निरूपक मनोनिष्ठ अविकरणता निरूपित आधेयत्वप्रकारक आहार्यं ज्ञाननिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्वा श्रयाकृतिः ।

२) गुरुवन्दनम् इत्यत्र गुरुणां वंदनम् इति विग्रहः । गुरु शब्दस्य ज्ञानोपदेशकर्ता इत्यर्थः । षष्ठ्याः विशेष्यत्वं अर्थः । तस्य आधेयता संबंधेन विशेष्यतायामन्वयः । वंदन शब्दस्य स्वावधिक उत्कृष्टत्व प्रकारक ज्ञानानुकूल व्यापार इत्यर्थः । विशेष्यतायाः निरूपकत्व संबंधेन स्वावधिक उत्कृष्टत्व प्रकारक ज्ञानानुकूल व्यापार इत्येकदेश जाने अन्वयः । द्वितीयायाः विषयत्वमर्थः । ज्ञानस्य आधेयता संबंधेन विषयतायामन्वयः ।

विधाय इत्यत्र वि पूर्वक धाञ् धातोः कृतिरर्थः । विषयताया निरूपकत्व संबंधेन कृतौ अन्वयः । त्यप् प्रत्ययस्य ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्वमर्थः । कृतेः स्वनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपकत्व संबंधेन ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्व इत्येकदेशः ध्वंमेऽन्वयः । तस्य आश्रयता संबंधेन क्रियते इत्यत्र कृञ् धात्वर्थं कृतौ अन्वयः ।

तथा च ज्ञानोपदेशकर्तृनिष्ठ विशेष्यता निरूपक स्वावधिक-उत्कृष्टत्वप्रकारक ज्ञानानुकूल व्यापारनिष्ठ विषयतानिरूपक कृतिनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्वाश्रया कृतिः ।

३) बालानां इत्यत्र बाल शब्दस्य ग्रहणधारणपटवः इत्यर्थः । षष्ठ्याः समवेतत्वमर्थः । तेषां निरूपितत्व संबंधेन समवेतत्वे अन्वयः । तथा च ग्रहणधारणपटु निरूपित समवेतत्वम् । समवेतत्वस्य आश्रयता संबंधेन बोध शब्दार्थं जानेऽन्वयः ।

मुखेन बोधः सुखबोध तस्मै सुखबोधाय इति विग्रहः । सुख शब्दस्य अल्पायासमर्थः । तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः । अल्पायसस्या

निरूपितत्व संबंधेन प्रयोज्यत्वेऽन्वयः । बोध शब्दस्य ज्ञानमर्थः । प्रयोज्यत्वस्य आश्रयता संबंधेन बोध शब्दार्थं ज्ञानेऽन्वयः । चतुर्थ्याः उद्देश्यत्वमर्थः । ज्ञानस्य आधेयता संबंधेन उद्देश्यतायामन्वयः । उद्देश्यतायाः निरूपकत्व संबंधेन क्रियते इत्यत्र कृञ् धात्वर्थं कृतौ अन्वयः ।

तथा च ग्रहण धारण पटु निरूपित समवेतत्वाश्रय, अल्पायास निरूपित प्रयोज्यत्वाश्रय ज्ञाननिष्ठ उद्देशता निरूपिका कृतिः ।

४) मया इति पदं अध्याहार्यम् । मया इत्यत्र अस्मच्छब्दस्य अन्नंभट्टः इत्यर्थः । तस्य निरूपितत्व संबंधेन तृतीयार्थं समवेतत्वे अन्वयः । (तस्य स्वनिष्ठ अधिकरणता निरूपितत्व संबंधेन समवाय संबंधावच्छिन्न आधेयत्वे अन्वयः ।) आधेयत्वस्य आश्रयता संबंधेन क्रियते इत्यत्र कृञ् धात्वर्थं कृतौ अन्वयः । कृतेः निरूपितत्व संबंधेन क्त प्रत्ययार्थं (आख्यात प्रत्ययार्थं) विषयतायां अन्वयः । विषयत्वस्य आश्रयता संबंधेन तर्कसंग्रह शब्दार्थं तर्कसंग्रहे अन्वयः ।

तथाच समस्त प्रपञ्चनिष्ठ नियम्यता निरूपित नियामकता वन्निष्ठ विशेष्यता निरूपक मनोनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्व प्रकारक आहार्यज्ञाननिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक ध्वंसाधिकरण कालवृत्तित्वाश्रय ज्ञानोपदेश कर्तृनिष्ठ विशेष्यता निरूपक स्वावधिक उत्कृष्टत्वप्रकारक ज्ञानानुकूलव्यापारनिष्ठ विषयतानिरूपक कृतिनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वाश्रय (ग्रहणधारणपटुनिरूपित समवेतत्वाश्रय) ग्रहणधारणपटुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित समवाय संबंधावच्छिन्न आधेयत्वाश्रय, अल्पायासनिरूपित प्रयोज्यत्वाश्रय ज्ञाननिष्ठ उद्देश्यता—निरूपक अन्नंभट्टनिष्ठ अधिकरणता निरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न आधेयत्वाश्रय कृतिनिरूपित विषयत्वाश्रयः तर्कसंग्रहः ।

॥ इति अखंड शब्दबोधः ॥

अथ पदार्थनिरूपणम्

॥ द्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेष समवायाभावाः सप्तपदार्थाः ॥

अथ पदार्थान् विभजते द्रव्येति । द्रव्यं च गुणश्च कर्म च सामान्यं च विशेषश्च समवायश्च अभावश्च द्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेष्या समवायाभावाः इति विग्रहः । द्रव्यादि अभावान्तपदस्य द्रव्यादि अभावान्तान्यतमः अर्थः । तस्य अभेद संबंधेन पदार्थं शब्दार्थं पदार्थेषु अन्वयः । सप्तपदस्य सप्तत्वसंख्याविशिष्टाः इत्यर्थः । सप्तत्वसंख्याविशिष्टस्य अभेदसंबंधेन पदार्थेषु अन्वयः । तथा च द्रव्याद्यभावान्तान्यतमा भिन्नाः पदार्थाः सप्तत्वसंख्याविशिष्टाभिन्नाः ।

ननु पदार्थानां अनंतत्वात् कथं तेषां सप्तत्व संख्याविशिष्टत्वं इति चेत्—अत्र सप्त पदस्य लक्षणया सप्तत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरणविभाजक धर्मान्यतमवन्तः इत्यर्थः । पदार्थं पदस्य पदार्थाः इत्यर्थः । अन्यतमवतां अभेद संबंधेन पदार्थेषु अन्वयः । द्रव्याद्यभावान्तपदस्य लक्षणया द्रव्यत्वाद्यभावत्वांतान्यतम इत्यर्थः । तस्य अभेदसंबंधेन सप्तत्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्म अन्यतमस्मिन् अन्वयः ।

तथा च—द्रव्यभावावाद्यभावत्त्वान्तान्यतमाभिन्न सप्तत्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवदभिन्नाः पदार्थाः । पदार्थानां अनन्तत्वेऽपि पदार्थं विभाजक धर्माः सप्तैव अतः न पूर्वोक्तशेषः ।

३. अथ द्रव्यनिरूपणम्

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्म मनांसि नवैव

पदार्थविभाजकवाक्ये द्रव्यस्य प्रथमं प्राप्तत्वात् प्रथमतः द्रव्यं निरूपयति तत्रेति । पृथिवी च आपश्च तेजश्च वायुश्च आकाशं च कालश्च दिक् च आत्मा च मनश्च इति विग्रहः । तत्र इत्यत्र तत् शब्दस्य द्रव्यादि समुदायोऽर्थः । तृल् प्रत्ययस्य घटकत्वमर्थः । द्रव्यादि समुदायस्य निरूपितत्वं संबंधेन घटकत्वे अन्वयः । घटकत्वस्य आश्रयता

संबंधेन द्रव्य शब्दार्थं द्रव्येषु अन्वयः । पृथिव्यादि मनोन्त पदस्य पृथिव्यादि मनोन्तान्यतमः अर्थः । तस्य अभेद संबंधेन द्रव्येषु अन्वयः । नवशब्दस्य नवत्वसंख्याविशिष्टानि अर्थः । तस्य अभेध संबंधेन द्रव्येषु अन्वयः । तथा च—द्रव्यादि समुदायनिरूपित घटकत्वाश्रय द्रव्याणि पृथिव्यादि मनोन्तान्यतमाभिन्नानि नवत्वसंख्या विशिष्टाभिन्नानि ।

द्रव्याणामनंतत्वेन कथं तेषां नवत्व संख्याविशिष्टत्वम् इति चेत् नवपदस्य लक्षणया नवत्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवन्ति अर्थः । तेषां अभेद संबंधेन द्रव्येष्वन्वयः । पृथिव्यादि मनोन्तपदस्य लक्षणया पृथिव्यादि मनस्त्वांतान्यतम इत्यर्थः । तस्य अभेधसंबंधेन नवत्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतममस्मिन्नन्वयः । एव शब्दस्य नवत्वेतर संख्याशून्यानि इत्यर्थः । तेषां अभेध संबंधेन द्रव्येषु अन्वयः । तथा च—

द्रव्यादि समुदायनिरूपित घटकत्वाश्रय द्रव्याणि पृथिवीत्वादि मनस्त्वांतान्यतमाभिन्नानि नवत्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवदभिन्नानि, नवत्वेतरसंख्या शून्याभिन्नानि ।

४. अथ गुणनिरूपणम्

रूप रसगंध स्पर्श संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभाग परत्वापरत्व गुरुत्व द्रव्यत्वस्नेह शब्दबुद्धि सुखदुःखेच्छा द्वेषप्रयत्न धर्माधर्म संस्काराश्चतुर्विंशति गुणाः ॥

अथ गुणान्निरूपयति रूपेति । रूपं च रसश्च गंधश्च स्पर्शश्च संख्या च परिमाणं च पृथक्त्वं च संयोगश्च विभागश्च परत्वं च अपरत्वं च गुरुत्वं च द्रवत्वं च स्नेहश्च शब्दश्च बुद्धिश्च सुखं च दुःखं च इच्छा च द्वेषश्च प्रयत्नं च धर्मश्च अधर्मश्च संस्कारश्च रूप रसगंध स्पर्शपरिमाण पृथक्त्व संयोग विभाग परत्वापरत्व गुरुत्व द्रवत्व स्नेह शब्द बुद्धि सुखदुःखेच्छा द्वेषप्रयत्न धर्माधर्म संस्काराः इति विग्रहः । अत्र शाब्द बोधप्रकारस्तु इत्थम् । अत्र गुणपदस्य गुणाः इत्यर्थः । चतुर्विंशति

पदस्य चतुर्विंशतित्वं संख्याविशिष्टाः इत्यर्थः । तस्य अभेद संबंधेन गुणेष्वन्वयः रूपादि संस्कारान्तपदस्य रूपादि संस्कारान्तान्यतम इत्यर्थः । तस्य अभेद संबंधेन गुणेष्वन्वयः । तथा च—रूपादि संस्कारान्तान्यतमा भिन्नाः गुणाः चतुर्विंशतित्वं संख्याविशिष्टभिन्नाः ।

गुणानां अनन्तत्वेन कथं तेषां चतुर्विंशतित्वं संख्याविशिष्टत्वं इति चेत् अत्र चतुर्विंशति पदस्य लक्षणया चतुर्विंशतित्वं संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवन्तः इत्यर्थः । तेषां अभेद संबंधेन गुणेष्वन्वयः । रूपादि संस्कारान्तपदस्य लक्षणया रूपत्वादि संस्कारान्तान्यतमा इत्यर्थः । तेषां अभेद संबंधेन विभाजक धर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः ।

तथा च—रूपत्वादि संस्कारान्तान्यतमाभिन्न चतुर्विंशतित्वं संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवदभिन्नाः गुणाः ।

५. अथ कर्मनिरूपणम्

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसरण गमनानि पञ्च कर्माणि ।

उत्क्षेपणं च अपक्षेपणं च आकुञ्चनं च प्रसारणं च गमनं च उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन प्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि इति विग्रहः ।

अत्र पञ्चपदस्य पञ्चत्वसंख्याविशिष्टानि इत्यर्थः । तेषां अभेद संबंधेन कर्मसु अन्वयः । उत्क्षेपणादि गमनान्तपदस्य उत्क्षेपणादि गमनान्तान्यतम इत्यर्थः । तस्य अभेद संबंधेन कर्मसु अन्वयः ।

तथा च—उत्क्षेपणादि गमनान्तान्यतमभिन्नानि कर्माणि पञ्चत्वसंख्याविशिष्टाभिन्नानि ।

कर्मणां अनन्तत्वात् कथं तेषां पञ्चत्वसंख्याविशिष्टत्वं इति चेत् पञ्चपदस्य लक्षणया पञ्चत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः इत्यर्थः । तेषां अभेदसंबंधेन कर्मसु अन्वयः । उत्क्षेपणादि गमनान्तपदस्य उत्क्षेपणत्वादि गमनान्तान्यतम इत्यर्थः । तस्य अभेद संबंधेन पञ्चत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः ।

तथा च उत्क्षेपणत्वादि गमनत्वांतान्यतमाभिन्न पञ्चत्वसंख्या-
पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवदभिन्नानि कर्माणि ।

६. परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम्

अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थं । द्वे विधे यस्य तत् द्विविधम्
इति विग्रहः । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्पदार्थोऽर्थः । यस्य निरूपितत्व
संबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वे अन्वयः । यन्निरूपित आधेयत्वं । विधा
पदस्य विभाजक धर्मान्यतरौ अर्थः । आधेयत्व आश्रयता संबंधेन
विभाजकधर्मयोरन्वयः । तथा च—यन्निरूपित आधेयत्वाश्रय विभाजक
धर्मौ । द्वि शब्दस्य द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणौ इत्यर्थः । तयोः अभेद
संबंधेन विभाजकधर्मयोरन्ययः । तथा च—द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण
विभाजक धर्मौ यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयौ इति विग्रहवाक्यजन्य
शाब्द बोधः ।

समासवाक्यात् तु—“ विग्रहवाक्यात् यादृश विशेष्य विशेषण
भावापन्न शाब्दबोधो जायते समासवाक्यात् तद्विपरीत विशेष्य विशेषण
भावापन्नशाब्दबोधो जायते ” इति निग्रमात् । द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधि
करण विभाजक धर्मान्यतरनिः आधेयता निरूपित अधिकरणतावत् ।
तस्य अभेद संबंधेन सामान्ये अन्वयः । परशब्दस्य लक्षणया परसामान्य
त्वमर्थः । तस्य अभेद संबंधेन विभाजक धर्मान्यतरस्मिन् अन्वयः । अपर
शब्दस्य लक्षणया अपरसामान्यत्वमर्थः । तस्य अभेद संबंधेन विभाजक
धर्मान्यतरस्मिन् अन्वयः । तथा च परसामान्यत्वाभिन्न अपरसामान्यत्वा
भिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरनिः आधेयता
निरूपित अधिकरणतावदभिन्नं सामान्यम् ।

७. अथा विशेषनिरूपणम्

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनंता एव

अथ विशेषं निरूपयति नित्येति । नित्यद्रव्येषु वृत्तिः येषां ते
नित्यव्यवृत्तयः । इति विग्रहः । नित्यानि च तानि द्रव्याणि नित्य

द्रव्याणि कर्मचारयत्तमात्रेण सप्तस्यमानयोः पदार्थयोः अभेदसंबन्धेन अन्वयः
इति नियमात् नित्य द्रव्य पदस्य नित्याभिन्न द्रव्याणि इत्यर्थः । नित्य
द्रव्येषु इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । नित्यद्रव्याणां आधेयता
संबन्धेन सप्तम्यर्थ अधिकरणता मन्वयः । नित्यद्रव्यनिष्ठ अधिकरणता
वृत्तिशब्दस्य आधेयत्वमर्थः । अधिकरणतायाः निरूपितत्व संसंधेन
आधेयत्वेऽन्वयः । तथाच नित्यद्रव्यनिष्ठ अधिकरणता निरूपित
आधेयत्वम् ।

येषामित्यत्र यच्छब्दस्य यत् पदार्थोऽर्थः । षष्ठ्याः आधेयत्वं अर्थः ।
यस्य निरूपितत्व संबन्धेन आधेयत्वऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयता
संबन्धेन नित्यद्रव्यनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वे अन्वयः ।
तथाच नित्यद्रव्यनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्व यन्निरूपित
आधेयत्वाश्रयः इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु
नित्यद्रव्यनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयतावन्तः । तेषां अभेद
संसंधेन विशेषेषु अन्वयः । असन्त्वत्वं नाम सरंव्यात् व्याप्य धर्मशून्यत्वं
इत्यर्थः । तेषां अभेद संबन्धेन विशेषेष्वन्वयः । तथाच नित्यद्रव्यनिष्ठ
अधिकरणता निरूपित आधेयतावदभिन्नाः विशेषाः संख्यात्व व्याप्य
धर्माः शून्याः ।

८. अथ समवायनिरूपणम्

समवायस्त्वेक एव

अथ समवायं निरूपयति समवायेति । नित्यत्वे सति संबन्धत्व
नमवायस्य लक्षणं । नित्यत्वमात्रोक्तौ आकाशे अतिव्याप्तिः ।
तद्वारणाय संबन्धत्वाख्य दलं देयम् । संबन्धत्वं समवायस्य लक्षणमित्ये
वोक्ती संयोगादौ अतिव्याप्तिः । अतः सत्यन्तं लक्षणे निवेशनीयम् ।
गुणगुणिनोः अवयवावयविनोः जातिव्यक्त्योः क्रियाक्रियावतोः नित्यद्रव्य
विशेषयोः संबन्धः समवायः । एकत्वं नाम स्वसजातीय द्वितीयरहितत्वम्
एव कारस्य एकत्वेतर संख्या शून्यत्वम् । तस्य आश्रयता संबन्धेन

समवायेऽन्वयः । तथाच स्वसजातीय द्वितीयरहितत्वाश्रयः समवायः
एकत्वेतरसंख्याशून्यः ।

९. अथ अभावनिरूपणम्

अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावःप्रध्वंसाभावोऽत्यंता
भावोऽन्योन्याभावश्चेति ।

चतस्रः विधाः यस्य सः चतुर्विधः । चतस्रशब्दस्य चतुष्ट्व
संख्या पर्याप्त्यधिकरणाः अर्थः । तेषां अभेद संबंधेन विधा शब्दार्थ
विभाजक धर्मान्यतमवदित्येकदेश विभाजक धर्मान्यतमेषु अन्वयः ।
तथाच चतुष्ट्व संख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवन्तः । यस्य
इत्यत्र यच्छब्दस्य यत् इत्यर्थः । तस्य निरूपित्वसंबंधेन षष्ठ्यर्थ
आधेयत्वेऽन्वयः । तथाच यनिरूपित आधेयत्वम् । तस्य
आश्रयातासंबंधेन विभाजक धर्मान्यतमेष्वन्वयः । तथाच चतुष्ट्व
संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वा-
श्रयाः । इति विग्रहवाक्यजन्य शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु चतुष्ट्व
संख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यातमनिष्ट आधेयतानिरूपित
अधिकरणतावान् । तस्य अभेदसंबंधेन अभावेऽन्वयः । प्रागभावपदस्य
लक्षणया प्रागभावत्वमर्थः । प्रध्वंसाभाव पदस्य लक्षणया प्रध्वंसा
भावत्वमर्थः । अत्यंताभावपदस्य लक्षणया अत्यंताभावत्वमर्थः ।
अन्योन्याभावपदस्य लक्षणया अन्योन्याभावत्वमर्थः । प्रागभावत्वस्य
अभेद संबंधेन विभाजक धर्मान्यतस्मिन्नन्वयः । प्रध्वंसाभावत्वस्य अभेद
संबंधेन विभाजक धर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः । अत्यंताभावत्वस्य अभेद
संबंधेन विभाजक धर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः । अन्योन्याभावत्वस्य अभेद
संबंधेन विभाजक धर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः । तथा च प्रागभावत्वाभिन्न
प्रध्वंसाभावत्वाभिन्न अत्यंताभावत्वाभिन्न अन्योन्याभावत्वाभिन्न चतुष्ट्व
संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ट आधेयतानिरूपित
अधिकरणतावदभिन्नः अभावः ।

१०. अथ पृथिवीनिरूपणम्

तत्र गंधवती पृथिवी ।

तत्र इत्यत्र तच्छब्दस्य पृथिव्यादि समुदायोऽर्थः । त्रञ् प्रत्ययस्य घटकत्वमर्थः । पृथिव्यादि समुदायस्य निरूपितत्व संबंधेन घटकत्वेऽन्वयः । घटकत्वस्य आश्रयतासंबंधेन पृथिवीशब्दार्थं पृथिव्यामन्वयः । पृथिव्यादि समुदाय निरूपितवटकत्वाश्रया पृथिवी । गंधवती इत्यत्र गंधः अन्यामस्तीति गंधवती इति विग्रहः । अस्याम् इत्यत्र इदं शब्दस्य यत्पदार्थोऽर्थः । तस्य आधेयता संबंधेन सप्तम्यर्थं अधिकरणतायामन्वयः । यन्निष्ट अधिकरणता । अम् घातोः आधेयत्वमर्थः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । तस्य ति प्रत्ययार्थं आश्रयता संबंधेन गंध शब्दार्थं गंधेऽन्वयः । तथा च यत्पदार्थनिष्ट अधिकरता निरूपित आधेयत्वाश्रयः गंधः । इति विग्रहः वाक्यजन्य शाब्दबोधः । ममामवाक्यात् तु—तद्विपरीत विशेष्य विशेषण भावापन्नशाब्दबोधो जायते इति नियमात् गंधनिष्ट आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती । तस्याः अभेद संबंधेन पृथिवीशब्दार्थं पृथिव्यामन्वयः । तथा च गंधनिष्ट आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्ना पृथिवी ।

लक्षणममन्वयः— इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन पृथिव्याः लक्षणं उच्यते । यस्य लक्षणमुच्यते तल्लक्ष्यमिति नियमात् पृथिवी लक्ष्या । लक्ष्यतावच्छेदकं पृथिवीत्वं । (लक्ष्यवृत्ति असाधारणधर्मो अर्थः ।) पृथिव्यां गंधो वर्तते । अतः पृथिव्यां गन्धवत्वम् आयातमिति लक्षणममन्वयः ।

दलकृत्यं— ननु गन्धवत्वं पृथिव्याः लक्षणमित्युक्ते आद्यक्षणावच्छिन्न घटे अव्याप्तिः । कुतः इति चेत् उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं अक्रिय कं च निष्ठति इति नियमात्—घटे आद्यक्षणे गंधाख्य गुणो नास्ति । अतः अव्याप्तिः इति चेत् । गंधाधिकरणत्वम् पृथिव्याः लक्षणम् इति वचनमः । घटे आद्यक्षणे गंधस्य अभावेऽपि द्वितीयक्षणे गंधस्य तत्र

संभवात् द्वितीयक्षणावच्छेदेन घटः गंधाधिकरणम् भवति । अतः गंधाधिकरणम् तत्र वर्तते इति नाव्याप्तिः ।

एवं सति जले अतिव्याप्तिः । कालिकसंबंधेन गन्धस्य जलेऽपि सत्त्वात् गंधाधिकरणम् जलं भवति । गंधाधिकरणत्वं जले वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः गंधाधिकरणत्वमित्यत्र गंधनिष्ठयामाधेयतायां समवायसंबंधावच्छिन्नत्वम् निवेशनीयम् । तथा च समवायसंबंधावच्छिन्न गंधनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत्त्वम् पृथिव्याः लक्षणमिति फलितम् । इदानीं जले नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् जले गन्धस्य कालिक संबंधेन सत्त्वेऽपि समवायसंबंधेनाभावात् । कथमिति चेत् यः (आधेय) यत्र (अधिकरणे) येन संबंधेन वर्तते, तन्निष्ठा आधेयता तत्संबंधावच्छिन्नाभवति इति नियमात् । अत्र गन्धः आधेयः पृथिवी अधिकरणम् । पृथिव्यां गन्धः समवाय संबंधेन वर्तते । अतः पृथिवीनिष्ठ अधिकरणता निरूपित गन्धनिष्ठ आधेयता समवासंबंधावच्छिन्ना अतः समवायसंबंधावच्छिन्न गंधनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं पृथिव्यामेव न तु जले । अतः नातिव्याप्तिः ।

एवं सति पुनः जले अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् जले गंधस्य गन्धत्वेन रूपेण अभावेऽपि गुणत्वेन रूपेण सत्त्वात् । समवायसंबंधावच्छिन्न गुणत्वाच्छिन्न गंधनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावत्त्वं जले वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः गंधनिष्ठायां आधेयतायां गन्धत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न गन्धत्वावच्छिन्न गन्धनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं पृथिव्याः लक्षणम् इति फलितम् । इदानीं जले नातिव्याप्तिः । यः यत्र येन रूपेण अस्ति तन्निष्ठा आधेयता तद्धर्मावच्छिन्ना इति नियमात् । गन्धः आधेयः । अधिकरणम् पृथिवी । पृथिव्यां गन्धः गन्धत्वेन रूपेण अस्ति । अतः पृथिवीनिष्ठ अधिकरणता निरूपित गन्धनिष्ठा आधेयता-गन्धत्वावच्छिन्ना । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न गन्धत्वावच्छिन्न गन्धनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणत्वं पृथिव्याः लक्षणम् इत्युक्तं भवति ।

इदानीं उत्पन्नविनष्ट घटे अव्याप्तिः । कुतः इति चेत् घटे आद्यक्षणे गन्धः नास्ति पूर्वोक्त नियमात् । द्वितीय क्षणे घटो नष्टः । अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न गन्धत्वावच्छिन्न गन्धानिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणत्वं उत्पन्न विनष्ट घटे नास्तीति अव्याप्तिः । अतः जातिघटित लक्षणं कुर्मः । गन्धसमानाधिकरणा या जातिः तादृश जातिमत्त्वं पृथिव्या लक्षणम् । गन्धसमानाधिकरणत्वं च गन्धाधिकरणवृत्तित्वमर्थः । गन्धानिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वमर्थः । इदानीं उत्पन्नविनष्ट घटे नाव्याप्तिः । कथमिति चेत् घटे गन्धः वर्तते । गन्धः आधेयः घटो अधिकरणम् । आधेयता गन्धानिष्ठा अधिकरता घटनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वम् संबन्धः । तथाच गन्धानिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावान् घटः । तत्र पृथिवीत्वं वर्तते । तन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावती या जातिः पृथिवीत्वस्या जातिः । तादृश जातिमत्त्वस्य उत्पन्नविनष्ट घटे सत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

एवमुक्ते पुनः जले प्रतिव्याप्तिः । समवायसंबन्धावच्छिन्न गन्धत्वावच्छिन्न गन्धानिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावती पृथिवी । तद्वृत्ति या जातिः द्रव्यत्वस्या जातिः तादृश जातिमत्त्वं जले सत्त्वात्तू-
अतिव्याप्तिः इति चेत् जानौ द्रव्यत्वव्याप्यत्वं निवेशनीयम् । तथा च गन्धसमानाधिकरणा द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्या लक्षणं इत्युक्तं भवति । इदानीं जले नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् द्रव्यत्वजातेः गन्धसमानाधिकरणेऽपि द्रव्यत्व व्याप्यत्वाभावात् न द्रव्यत्वजातिः गुहीतुं शक्या । किन्तु पृथिवीत्वस्या जातिरेव । तादृश जातिमत्त्वं जले नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

इदानीं द्रव्यत्वजातिरित्याह पुनः जले प्रतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नाम द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वं अर्थः । द्रव्यत्वाभाववत् गुणादिः । तत्र द्रव्यत्वं नास्ति । अवृत्तित्वं द्रव्यत्वे अस्ति । अतः जले प्रतिव्याप्तिः इति न वाच्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नाम द्रव्यत्वभाववद

वृत्तित्वं इति नार्थः । किन्तु द्रव्यत्वसमानाधिकरण भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति द्रव्यत्वसमानाधिकरण्यं अर्थः । इदानीं जले नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नास्ति । कथमिति चेत् द्रव्यत्वाधिकरणम् पृथिव्यादिकम् । तद्वृत्ति यो भेदः गुणादिभेदः नतु द्रव्यभेदः । भेदप्रतियोगि गुणादि प्रतियोगितावच्छेदकम् । गुणत्वादि नतु द्रव्यत्वम् अतः द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नास्ति किन्तु पृथिवीत्वरूपजातेरेव द्रव्यत्वव्याप्यत्वं संभवति । तत्कथमिति चेत्—द्रव्यत्वाधिकरणम् जलादिकं तद्वृत्ति यो भेदः पृथिवीभेदः भेदप्रतियोगि पृथिवी । प्रतियोगितावच्छेदकम् पृथिवीत्वं । तादृश जातिः पृथिवीत्वरूपा जातिरेव । तादृश जातिमत्त्वं जले नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

एवं सति पुनः काले अतिव्याप्तिः । काले कालिक संबन्धेन गन्धस्य सत्त्वात् गन्धसमानाधिकरणा द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः तादृश कालिक संबन्धावच्छिन्न जातिमत्त्वम् काले अस्तीति अतिव्याप्तिः । जाति निष्ठायामाधेयतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वम् निवेशनीयम् । काले गन्धस्य कालिकसंबन्धेन सत्त्वेऽपि समवायसंबन्धेनासत्त्वात् गन्धसमानाधिकरणा द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः समवायेन तादृश जातिमत्त्वं काले नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

तथा च समवायसंबन्धावाच्छिन्न गन्धत्वावच्छिन्न गन्धनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावती द्रव्यत्वसमानाधिकरण भेद प्रतियोगितावच्छेदिका या जातिः समवायेन तादृश जातिमत्त्वं पृथिव्याः लक्षणमिति फलितम् ।

अथ घटे लक्षणसमन्वयः— घटे गन्धः गन्धत्वेन रूपेण समवायसंबन्धेन वर्तते । अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्न गन्धत्वावच्छिन्न गन्धनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावान् घटः । तद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः पृथिवीत्वरूपा जातिः । तादृश जातिमत्त्वं घटे अस्तीति लक्षणसमन्वयः ।

सा द्विविधा नित्याऽनित्या चेति ।

अथ पृथिवीं विभजते सेति । द्वे विधे यस्याः सा इति विग्रहः ।
यस्याः इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यच्छब्दस्य (पृथिवी इत्यर्थः) ।
यन् स्यात् । तस्य निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वे अन्वयः । विधा
शब्दस्य विभाजक धर्मो इत्यर्थः । यन्निरूपित आधेयत्वस्य आश्रयता
संबन्धेन विभाजक धर्मान्यतरयोः अन्वयः । द्वि शब्दस्य द्वित्वसंख्या-
विशिष्टो इत्यर्थः । तथा च यन्निरूपित आधेयत्वाश्रय विभाजक धर्मो
द्वित्वसंख्याविशिष्टाभिन्नो इति विग्रहवाक्यजन्यबोधः । समासवाक्यात्
तद्विपरित बोधो जायते इति नियमात् द्वित्वसंख्याविशिष्ट विभाजक
धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती तस्याः अभेदसंबन्धेन
पृथिव्यामन्वयः ।

नित्यशब्दस्य लक्षणया नित्यपृथिवीत्वमर्थः । तस्य अभेदसंबन्धेन
विभाजक धर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः । अनित्यशब्दस्य लक्षणया अनित्य
अनित्यपृथिवीत्वमर्थः तस्य अभेदसंबन्धेन विभाजकधर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः ।
नित्यपृथिवीत्वाभिन्न अनित्यपृथिवीत्वत्वाभिन्न द्वित्वसंख्याविशिष्ट
विभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्ना
पृथिवी ।

नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा ।

रूपशब्दस्य अभेदोऽर्थः । परमाणोः रूपशब्दार्थ अभेदसंबन्धेन
पृथिव्यामन्वयः । तथा च परमाण्वभिन्ना पृथिवी नित्या । कार्यरूपा
इत्यत्र रूप शब्दास्य अभेदो अर्थः । कार्यस्य रूपशब्दार्थ अभेदसंबन्धेन
पृथिव्यामन्वयः । तथा च कार्याभिन्ना पृथिवी अनित्या इति शाब्दबोधः ।

पुनस्त्रिविधा शरीरैर्द्रव्यविषयभेदात् ।

त्रिविधा इत्यत्र तिस्रः विधाः यस्याः सा त्रिविधेति विग्रहः ।
एन्द्रा इत्यत्र यच्छब्दस्य पृथिवी इत्यर्थः । षष्ठ्याः आधेयत्वं अर्थः ।

पृथिव्याः निरूपितत्व संबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयता संबंधेन विभाजकधर्मान्यतमस्मिन् अन्वयः । तथा च पृथिवी निरूपित आधेयत्वाश्रय विभाजकधर्माः । त्रिशब्दस्य त्रित्वसंख्या विशिष्टाः इत्यर्थः । तस्य अभेदसंबन्धेन विभाजकधर्मान्यतमेऽन्वयः । तथा च पृथिवी निरूपित आधेयत्वाश्रय विभाजकधर्माः त्रित्वसंख्या-विशिष्टाभिन्नाः इति विग्रहवाक्यजन्यबोधाः । समासवाक्यात् त्रित्वसंख्या विशिष्टाभिन्न विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरण-तावती इत्यर्थः । तस्याः अभेदसंबन्धेन पृथिव्यामन्वयः ।

पुनश्शब्दस्य पूर्वोक्त विभाजकधर्मभेदो इत्यर्थः । तेषां आश्रयता संबंधेन त्रित्वसंख्याविशिष्ट विभाजकधर्मान्यतमेषु अन्वयः ।

शरीराणि च इंद्रियाणि च विषयाश्च शरीरेंद्रियविषयाः । विषयाणां भेदः । विषयभेदः । तस्मात् शरीरेंद्रिय विषयभेदात् । शरीरेंद्रिय विषयणाम् इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । शरीरेंद्रियविषय शब्दस्य शरीरेंद्रियविषया इत्यर्थः । विषयाणां निरूपितत्वसंबन्धेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । भेदशब्दस्य असाधारण धर्माः इत्यर्थः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन असाधारण धर्मेषु अन्वयः । पञ्चम्याः अभेदोऽर्थः असाधारण धर्मस्य पञ्चम्यर्थ अभेदसंबन्धेन त्रित्वसंख्याविशिष्ट विभाजक-धर्मान्यतमेऽन्वयः ।

तथा च पूर्वोक्त विभाजक धर्मभिन्न शरीरेंद्रियविषय निरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न त्रित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्ना पृथिवी ।

शरीरमस्मदादीनाम् ।

अस्मदादीनामित्यत्र षष्ठ्याः अवच्छेदकत्वमर्थः । अस्मदादि शब्दस्य अस्मदादयः इत्यर्थः । तस्य निरूपितत्वसंबन्धेन षष्ठ्यर्थ अवच्छेदकत्वे अन्वयः । अवच्छेदकत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन शरीरेऽन्वयः । तथा च अस्मदादिनिरूपित अवच्छेदकत्वाश्रयः शरीरम् ।

इंद्रियं गंधग्राहकम् घ्राणम् ।

गंधस्य ग्राहकं गंधग्राहकम् । गंध शब्दस्य गंध इत्यर्थः । षष्ठ्याः विषयत्वमर्थः । गंधस्य आधेयता संबंधेन षष्ठ्यर्थं विषयता यामन्वयः । ग्रह् धातोः ज्ञानमर्थः । विषयतायाः निरूपकत्वसंबंधेन ज्ञाने अन्वयः । गंधनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानम् । ण्वुल् प्रत्ययस्य जनकतावदित्वर्थः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबंधेन जनकतावदित्येकदेश जनकतायामन्वयः । जनकतावतः अभेद संबंधेन इंद्रियेऽन्वयः । घ्राणस्य अभेद संबंधेन इंद्रिये अन्वयः ।

तथा च—गंधनिष्ठविषयतानिरूपक ज्ञाननिरूपित जनकतावपभिन्नं घ्राणाभिन्नं इंद्रियम् ।

तच्च नासाग्रवर्ति ।

नामाग्रे वर्तते इति नासाग्रवर्ती । नासाग्रे इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । नासाग्रस्य आधेयता संबंधेन अधिकरणतायामन्वयः । नामाग्रनिष्ठ अधिकरणता । वर्तते इत्यत्र वृत्त धातोः आधेयत्वमर्थः । अधिकरणतायाः निरूपितत्व संबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयता संबंधेन तच्छब्दार्थं इंद्रियेऽन्वयः । तथा च—नासाग्रनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयं घ्राणेंद्रियम् ।

विषयो मृत्पाषाणादिः ।

मृच्च पाषाणश्च मृत्पाषाणौ आदी यस्य सः । मृत्पाषाणादिः । इति विग्रहः । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । षष्ठ्याः घटकतावन्ती इत्यर्थः । समुदायस्य निरूपितत्व संबंधेन घटकत्वादित्येक देश घटकतायामन्वयः । तथा च — समुदायनिरूपित घटकतावन्ती । मृत्पाषाणशब्दस्य मृत्पाषाणौ इत्यर्थः घटकतावतोः अभेद संबंधेन मृत्पाषाणयोः अन्वयः । तथा च — समुदायनिरूपित घटकतावदभिन्नौ मृत्पाषाणौ इति विग्रहवाक्यजन्यबोधः ।

समासवाक्यात् तद्विपरीतबोधो जायते इति नियमात् तथा च मृत्पाषाणनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायाभिन्नः विषयः ।

अथ जलनिरूपणम्

शीतस्पर्शवत्यः आपः ।

शीतश्चासौ स्पर्शश्च शीतस्पर्शः । शीतस्पर्शः आसु अस्ति इति शीतस्पर्शवत्यः । कर्मधारय समासेन समस्यमानयोः पदार्थयोः अभेद संबंधेन अन्वयः इति नियमात् शीताभिन्नस्पर्शः । आसु इत्यत्र इदं शब्दस्य आपः इत्यर्थः । सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । अपाम् आधेयता संबंधेन अधिकरणतायामन्वयः । अब्निष्ठ अधिकरणता । अस्ति इत्यत्र अस् धातोः आधेयत्वमर्थः । अधिकरणताया निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । अब्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । आधेयत्वस्य 'ति' प्रत्ययार्थ आश्रयता संबंधेन शीताभिन्नस्पर्शेऽन्वयः । तथा च अब्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः शीताभिन्नस्पर्श इति विग्रहवाक्यजन्य शाब्दबोधः ।

शीताभिन्नस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत्यः आपः इति समासवाक्यजन्य शाब्दबोधः । अधिकरणतावताम् अभेदसंबंधेन अप्सु अन्वयः । तथा च शीताभिन्नस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नाः आपः ।

इदम् खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन अपाम् लक्षणमुच्यते । शीतस्पर्शवत्वम् अपाम् लक्षणम् । अत्र लक्ष्यम् (आपः) जलम् । लक्ष्यतावच्छेदकम् जलत्वम् । लक्षतावच्छेदकावच्छिन्नम् जलम् । जले शीतस्पर्शः वर्तते । शीतस्पर्शवत् जलं भवति । शीतस्पर्शवत्वं जले वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

ननु शीतस्पर्शवत्वं जलस्य लक्षणमित्येवोक्ते आद्यक्षणावच्छिन्न जले अव्याप्तिः । कुतः इति चेत् उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं अक्रियाकं च तिष्ठति इति नियमात् जले आद्यक्षणे शीतस्पर्शाख्यगुणो नास्ति । अतः अव्याप्तिः इति चेत् शीतस्पर्शाधिकरणत्वम् (अधिकरणतायोग्यत्वम्)

जलस्य लक्षणमिति वदामः । जले इदानीं नाव्याप्तिः कथमिति चेत् जले आद्यक्षणावच्छेदेन शीतस्पर्शस्य अभावेऽपि द्वितीयक्षणावच्छेदेन शीतस्पर्शस्य सत्वात् शीतस्पर्शाधिकरणत्वप्रोग्यत्वं वर्तते । अतः नाव्याप्तिः ।

एवमपि उत्पन्नविनष्ट जले अव्याप्तिः कुतः इति चेत् जले आद्यक्षणे शीतस्पर्शाख्यगुणो नास्ति । द्वितीय क्षणे जलं नष्टम् । अतः तादृश जले शीतस्पर्शाधिकरणत्वम् नास्ति अतः अव्याप्तिः इति चेन्न । जातिघटित लक्षणं कुर्मः । शीतस्पर्शसमाधिकरणा या जातिः तादृश जातिमत्त्वं जलस्य लक्षणम् । शीतस्पर्शसमानाधिकरणत्वं च शीतस्पर्शाधिकरणवृत्तित्वं शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणता वन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । इदानीं उत्पन्नविनष्टजले नाव्याप्तिः । जले शीतस्पर्शो वर्तते । जलं अधिकरणम् । अधि-
करणता जलनिष्ठा । शीतस्पर्शः आधेयः । आधेयता शीतस्पर्शनिष्ठा । अतः तयोः निरूपितत्वं संबंधः ।

तथा च शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वात् जलम् । तन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावती या जातिः जलत्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं उत्पन्नविनष्ट जले अस्तीति नाव्याप्तिः ।

एवमपि पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् शीतस्पर्शस्य कालिकसंबन्धेन पृथिव्यां सत्वात् कालिकसंबन्धावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती पृथिवी । तन्निष्ठ अधिकरणता-
निरूपित आधेयतावती या जातिः पृथिवीत्वरूपा जातिः । तादृश जातिमत्त्वं पृथिव्यां अस्तीति अतिव्याप्तिः । इति चेत् शीतस्पर्शनिष्ठायां आधेयतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावती या जातिः तादृश जातिमत्त्वं जलस्य लक्षणम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् पृथिव्यां कालिक-
संबन्धेन शीतस्पर्शस्य सत्वेऽपि समवायसंबन्धेन पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

अतः समवायसंबंधावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती न पृथिवी । किन्तु जलं एव । तन्निष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयतावती या जातिः जलत्वरूपा जातिः । तादृश जातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

एवमपि पुनः पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् पृथिव्यां शीतस्पर्शस्य शीतस्पर्शत्वेन रूपेण अभावेऽपि गुणत्वेन रूपेण वर्तते । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न गुणत्वावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती पृथिवी । तन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावती या जातिः पृथिवीत्वरूपा जातिः । तादृश जातिमत्त्वं पृथिव्यां अस्ति । अतः अतिव्याप्तिः इति चेत् शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतायां शीतस्पर्शत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । इदानीं न अतिव्याप्तिः । पृथिव्यां शीतस्पर्शस्य गुणत्वेन रूपेण सत्वेऽपि शीतस्पर्शत्वेन रूपेण अभावात् । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न शीतस्पर्शत्वावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरण तावती न पृथिवी किन्तु जलमेव । तद्वृत्तिः या जातिः जलत्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

इदानीं पुनः पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । समवायसंबंधावच्छिन्न शीतस्पर्शत्वावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावत् जलं । तद्वृत्तिः या जातिः द्रव्यत्वरूपा जातिः । तादृश जातिमत्त्वं पृथिव्यां अस्ति । अतः अतिव्याप्तिरिति चेन्न । जातौ द्रव्यत्व व्याप्यत्वं निवेशनीयम् । अतः शीतस्पर्शसमानाधिकरणा द्रव्यत्व व्याप्या या जातिः तादृशजातिमत्त्वं जलस्य लक्षणम् । द्रव्यत्वजाति मादाय पृथिव्यां इदानीं जातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् द्रव्यत्वजातेः शीतस्पर्शसमानाधिकरणेऽपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वाभावात् न द्रव्यत्वजातिः गृहीतुं शक्या । किन्तु जलत्वजातिरेव । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः । इदानीं द्रव्यत्वजातिमादाय पृथिव्यां पुनः अतिव्याप्तिः । द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नाम नाम द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वमर्थः । द्रव्यत्वाभाववत् गुणादि । तत्र द्रव्यत्वं नास्ति अतः अवृत्तित्वं द्रव्यत्वे अस्ति । अतः अतिव्याप्तिः इति चेन्न । द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यत्वा-

भाववदवृत्तित्वं इति नार्थः । किन्तु द्रव्यत्व समानाधिकरण भेदप्रति
योगितावच्छेदकत्वे सति द्रव्यत्वसमानाधिकरण्यं । इदानीं पृथिव्यां
नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नास्ति ।
कथमिति चेत् द्रव्यत्वाधिकरणं जलादिकम् । तद्वृत्ति यो भेदः ।
गुणादि भेदः न तु द्रव्यभेदः । भेदप्रतियोगि गुणादि । भेदप्रतियोगि
तावच्छेदकं गुणत्वादिकं न तु द्रव्यताम् । अतः द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्व
व्याप्यत्वं नास्ति । परं तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं पृथिवीत्वादिरूपजातेरेव
संभवति । कथमिति चेत्—द्रव्यत्वाधिकरणं पृथिव्यादिकम् । तद्वृत्ति
यो भेदः जलभेदः भेदप्रतियोगि जलम् । प्रतियोगितावच्छेदकं जलत्वम् ।
समानाधिकरण्यमपि वर्तते । द्रव्यत्वाधिकरणं जलम् । तत्र जलत्वं
वर्तते । अतः या जातिः जलत्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां
नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

अतः समवायसंबन्धाच्छिन्न शीतस्पर्शत्वावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ
आधेयता निरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अविकरणतानिरूपित आधेय
तावती द्रव्यत्वसमानाधिकरण भेदप्रतियोगितावच्छेदिका या जातिः सम
वायेन तादृश जातिमत्त्वं जलस्य लक्षणं इति लक्षणसमन्वयः ।

जले शीतस्पर्शः शीतस्पर्शत्वेन रूपेण समवाय संबंधेत वर्तते ।
अतः जलं अधिकरणं शीतस्पर्शः आधेयः । तथा च अधिकरणतः
जलनिष्ठा । आधेयता शीतस्पर्शनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं संबंधः ।
एवं च समवाय संबंधावच्छिन्न शीतस्पर्शत्वावच्छिन्न शीतस्पर्शनिष्ठ आधे
यता निरूपित अधिकरणतावत् जलम् । तन्निष्ठ अधिकरणता निरूपित
आधेयतावती द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः जलत्वरूपा जातिः । तादृश
जातिमत्त्वं जले वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

अथ जलं विभजते ताः इति ।

ताः द्विविधाः नित्याऽनित्याश्चेति ।

जात्यबोधप्रकरणात् पूर्ववत् । नित्यजलत्वाभिन्न अनित्यजलत्वा-
भिन्न द्वित्वसंख्या विशिष्ट विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता निरूपित
श्रितिक्रियावदभिन्ना आपः ।

पुनः जलं विभजते पुनरिति ।

पुनस्त्रिविधा । शरीरेंद्रिय विषयभेदात् ।

शरीराणिच इंद्रियाणिच विषयाश्च शरीरेंद्रिविषयाः । तेषां भेदः । विषयभेदः । तस्मात् शरीरेंद्रियविषयभेदात् । शरीरेंद्रियविषयाणां इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वं अर्थः । शरीरेंद्रियविषयाणां स्वनिष्ठ अधिकरणता निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वे अन्वयः । तथाच शरीरेंद्रिय-विषयनिरूपित आधेयत्वम् । तिस्रः विधाः यस्याः सा त्रिविधा । इति विग्रहः । तिस्रः पदस्य त्रित्वसंख्याविशिष्टा अर्थः । तेषां अभेदसंबंधेन विधा शब्दार्थं विभाजकधर्मान्यतमेष्वन्वयः । त्रित्वसंख्याविशिष्टाभिन्न विभाजक धर्माः । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत् अर्थः । षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यच्छब्दस्य निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । यन्निरूपित आधेयत्वं । तस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजक धर्मान्यत-मेष्वन्वयः । तथाच त्रित्व संख्याविशिष्टाभिन्नविभाजकधर्माः यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः इति विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधः । समासवाक्यात् त्रित्वसंख्याविशिष्ट विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ आधेयत्वनिरूपित अधिकरणतावत्यः । तासां अभेदसंबंधेन अप्सु अन्वयः ।

तथा च त्रित्वसंख्याविशिष्ट विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयता-निरूपित अधिकरणतावदभिन्नाः आपः ।

शरीरेंद्रियनिरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन भेदशब्दार्थं असाधारण धर्मेऽन्वयः । असाधारणधर्माणां अभेदसंबंधेन विभाजक धर्मान्यतमेऽन्वयः ।

पुनः शब्दस्य पूर्वोक्तविभाजक धर्मभिन्नः अर्थः तस्य अभेदसंबंधेन विभाजक धर्मान्यतमेऽन्वयः । तथाच पूर्वोक्त विभाजक धर्माभिन्न शरीरेंद्रिय विषयनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न त्रित्वसंख्याविशिष्ट विभाजक धर्मान्यतमवदभिन्नाः आपः ।

अथ क्रमप्राप्तम् शरीरं निरूपयति शरीरमिति ।

शरीरं वरुणलोके ।

वरुणस्य लोकः । तस्मिन् वरुणलोके । वरुणस्य इत्यत्र षष्ठ्याः नियम्यत्वं अर्थः । वरुणस्य निरूपितत्वसंबन्धेन नियम्यतायां अन्वयः । नियम्यतायाः आश्रयता संबन्धेन लोक शब्दार्थं लोके अन्वयः । लोकस्य निरूपितत्वसंबन्धेन सप्तम्यर्थं आधेयतावदित्येकदेश आधेयतायां अन्वयः । आधेयतावतः अभेदसंबन्धेन शरीरे अन्वयः ।

तथाच वरुणनिष्ठ नियामकतानिरूपित नियम्यताश्रय लोकनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं शरीरम् ।

अथ इन्द्रियं निरूपयति :-

इन्द्रियं रसग्राहकम् रसनम्

रसस्य ग्राहकम् रसग्राहकम् । रसस्य इत्यत्र षष्ठ्याः विषयता अर्थः रसस्य आधेयतासंबन्धेन विषयतायां अन्वयः । रसनिष्ठविषयता । ग्राहकम् इत्यत्र ग्रह् घातोः ण्वुल् प्रत्ययः । रसनिष्ठ विषयतायाः निरूपकत्वसंबन्धेन ग्रह् घात्वर्थं ज्ञानेज्ज्वयः । ज्ञानस्य स्वनिष्ठ जन्यता निरूपितत्वसंबन्धेन जनकतावदित्येकदेश जनकतायामन्वयः । जनकतावतः अभेदसंबन्धेन इन्द्रियेज्ज्वयः । रसनशब्दस्य रसनमर्थः । तस्य अभेदसंबन्धेन इन्द्रियेज्ज्वयः । तथाच रसनिष्ठविषयनानिरूपक ज्ञाननिष्ठजन्यता निरूपित जनकतावदभिन्नं इन्द्रियं रसनाभिन्नम् ।

रसनेन्द्रियस्य अधिकरणमाह-

तच्च जिह्वाग्रवर्ती ।

जिह्वायाः अग्रं जिह्वाग्रं तस्मिन् वर्तते इति जिह्वाग्रवर्ती । जिह्वाग्रे इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । जिह्वाग्रस्य आधेयता संबन्धेन अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः निरूपितत्व संबन्धेन वृत्तान्त्वर्थं आधेयतावदित्येकदेश आधेयतायामन्वयः । तथा च जिह्वाग्रनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावत् । तस्य अभेदसंबन्धेन तच्छब्दार्थं रसनेन्द्रिये अन्वयः । तथा च जिह्वाग्रनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं रसनेन्द्रियम् ।

रूपगन्धस्पर्शाग्राहकत्वे सति रसग्राहकत्वं रसनेन्द्रियलक्षणम् ।

रसग्राहकत्वं रसनेन्द्रियस्य लक्षणमित्युक्ते आत्मादौ अतिव्याप्तिः ।

अतः रूपगन्धस्पर्शाग्राहकत्वं उक्तम् । आत्मनः रूपगन्धस्पर्शाग्राहकत्वात् ।
अग्राहकत्वं नास्तीति अतिव्याप्तिः ।

रूपगन्धस्पर्शाग्राहकत्वं रसनेन्द्रियस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ घटपटादौ
अतिव्याप्तिः । अतः रसग्राहकत्वं इत्युक्तम् ।

अथ विषयं निरूपयति विषयः इति ।

विषयः सरित्समुद्रादिः ।

सरिच्च समुद्रश्च सरित्समुद्रौ, सरित्समुद्रौ आदौ यस्य सः सरित्स-
मुद्रादिः । यत् शब्दस्य समुदायः अर्थः । षष्ठ्याः घटितत्वमर्थः ।
समुदायस्य आधेयता संबंधेन घटिततायामन्वयः । समुदायनिष्ठ घटितता ।
सरित्समुद्रशब्दस्य सरित्समुद्रौ अर्थः । आदि पदस्य घटकताबंतौ अर्थः ।
घटिततायाः निरूपितत्व संबंधेन एकदेश घटकतावयामन्वयः । समु-
दायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकताबंतौ । तयोरभेदसंबन्धेन सरित्समुद्र-
योरन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटितता निरूपित घटकतावदभिन्नौ
सरित्समुद्रौ इति विग्रहवाक्यबोधः । समासवाक्यात् सरित्समुद्रनिष्ठ
घटकता निरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः । समुदायस्य अभेद संबंधेन
विषयेन्वयः ।¹ तथा च सरित्समुद्रनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्न
समुदायाभिन्नः विषयः ।

अथ तेजो निरूपणम्

अथ तेजो निरूपयति उष्णस्पर्शवदिति ।

उष्णस्पर्शवत्तेजः ।

उष्णश्चासौ स्पर्शश्च उष्णस्पर्शः । उष्णस्पर्शः अस्मिन् अस्तीति
उष्णस्पर्शवत् । अस्मिन् इत्यत्र इदं शब्दस्य यत्किंचित्वस्तु इत्यर्थः ।
तस्य आधेयतासंबन्धेन सप्तम्यर्थ अधिकरणतायां अन्वयः । यत्किंचि-
द्वस्तुनिष्ठ अधिकरणता । तस्याः निरूपितत्व संबंधेन अस् घात्वर्थ

आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । आधेयत्वस्य ति प्रत्ययार्थ आश्रयता सम्बन्धेन उष्णस्पर्श शब्दार्थ उष्णस्पर्शेऽन्वयः । तथा च यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः उष्णस्पर्शः । इति विग्रहवाक्य जन्यशाब्दबोधः । समासवाक्यात्तु उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावत् तस्य अभेदसम्बन्धेन तेजसि अन्वयः । तथा च उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नं तेजः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन तेजसः लक्षणमुच्यते । उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजसः लक्षणम् । अत्र तेजो लक्ष्यं । लक्ष्यतावच्छेदकं नेजस्त्वम् । लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नं तेजः । अत्र तेजसि उष्णस्पर्शवत्त्वं वर्तते । अतः लक्षणमन्वयः ।

ननु उष्णस्पर्शवत्त्वं नेजसः लक्षणमित्युक्ते आद्यक्षणावच्छिन्नं तेजसि अव्याप्तिः । कुतः इति चेत् उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं अक्रियाकं च तिष्ठति इति नियमात् तेजसि आद्यक्षणं उष्णस्पर्शाख्य गुणो नास्ति अतः अव्याप्तिः इति चेन्न । उष्णस्पर्शाधिकरणत्वं तेजसः लक्षणमिति वदामः । इदानीं तेजसि अव्याप्तिः । कथं इति चेत् तेजसि आद्यक्षणे उष्णस्पर्शाभावेऽपि द्वितीय क्षणावच्छेदेन उष्णस्पर्शस्य सत्वात् उष्णस्पर्शाधिकरणत्वं । अतः नाव्याप्तिः ।

एवं सति उत्पन्नविनष्ट तेजसि अव्याप्तिः । कुतः इति चेत् पूर्वोक्तनियमान् तेजसि आद्यक्षणे उष्णस्पर्शाख्य गुणो नास्ति द्वितीयक्षणे तेजो नष्टः । अतः अव्याप्तिः इति चेन्न । जातिघटित लक्षणं कुर्मः । उष्णस्पर्शसमानाधिकरणा या जातिः तादृश जातिमत्त्वं तेजसः सक्षणम् । जानौ उष्णस्पर्शसमानाधिकरणत्वं च उष्णस्पर्शाधिकरणबुद्धित्वं अर्थः । अथवा उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयता अर्थः । तादृशजातिमत्त्वं तेजसः लक्षणम् । इदानीं नाव्याप्तिः । कथमिति चेन् तेजसि उष्णस्पर्शः वर्तते । अतः तेजो अधिकरणम् । अधिकरणता तेजोनिष्ठा । उष्णस्पर्शः आधेयः ।

आधेयता उष्णस्पर्शनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं सम्बन्धः । तथा ज
उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावत् तेजः । तद्वृत्तिः या
जातिः तेजस्त्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं उत्पन्नविनष्ट तेजसि अस्ति
इति नाव्याप्तिः ।

एवमपि पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् पृथिव्यां
कालिक सम्बन्धेन उष्णस्पर्शस्य सत्त्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्न उष्ण
स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती पृथिवी । तद्वृत्तिः या
जातिः पृथिवीत्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां अस्तीति
अतिव्याप्तिः इति चेन्न उष्णस्पर्शनिष्ठायां आधेयतायां समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ
आधेयतानिरूपित अधिकरणतावद्वृत्तिः या जातिः तादृशजातिमत्त्वं तेजसः
लक्षणम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् पृथिव्यां कालिक
संबन्धेन उष्णस्पर्शस्य सत्त्वेऽपि समवायसंबन्धेन अभावात् । अतः सम-
वायसंबन्धावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती न
पृथिवी किन्तु तेज एव । तद्वृत्तिः या जातिः तेजस्त्वरूपा जातिः ।
तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

एवमपि पुनः पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् पृथिव्यां
उष्णस्पर्शस्य उष्णस्पर्शत्वेन रूपेण असत्त्वेऽपि गुणत्वेन रूपेण सत्त्वात् ।
अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न गुणत्वावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयता
निरूपित अधिकरणतावती पृथिवी तद्वृत्तिः या जातिः पृथिवीत्वरूपा
जातिः । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां अस्तीति अतिव्याप्तिः इति चेन्न ।
उष्णस्पर्शनिष्ठायां आधेयतायां उष्णस्पर्शत्वावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ।
अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न उष्णस्पर्शत्वावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ आधे-
यतानिरूपित अधिकरणतावद्वृत्तिः या जातिः तादृशजातिमत्त्वं तेजसः
लक्षणं इत्युक्तं भवति । इदानीं नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् उष्ण
स्पर्शस्य पृथिव्यां गुणत्वेन रूपेण सत्त्वेऽपि उष्णस्पर्शत्वेन रूपेण असत्त्वात् ।
अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न उष्णस्पर्शत्वावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ आधे-

यतानिरूपित अधिकरणताक्ती न पृथिवी किन्तु तेज एव । तद्वृत्तिः या जातिः तेजस्वरूपा जातिः तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

एवमपि पुनः द्रव्यत्वजातिमादाय पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कथं इति चेत् समवायसंबंधावच्छिन्न उष्णस्पर्शत्वावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् तेजः । तद्वृत्तिः या जातिः द्रव्यत्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां अस्तीति अतिव्याप्तिः । तत्र जातौ द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्य निवेशनेन पृथिव्यां नातिव्याप्तिः । कथं इति चेत् द्रव्यत्वजातेः उष्णस्पर्शममानाधिकरण्येऽपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वाभावात् न द्रव्यत्वजातिः गृहीतुं शक्या । किन्तु तेजस्वरूपा जातिरेव । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

इदानीं पुनः द्रव्यत्वजातिमादाय पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नाम द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वं अर्थः । द्रव्यत्वाभाववन् गुणादिः तत्र द्रव्यत्वं नास्ति । अतः अवृत्तित्वं द्रव्यत्वे वर्तते । अतः अतिव्याप्तिः इति चेन्न । द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नाम द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वं इति नार्थः । किन्तु द्रव्यत्वममानाधिकरण भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति द्रव्यत्वममानाधिकरण्यम् । इदानीं पृथिव्यां नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नास्ति कुतः इति चेत् द्रव्यत्वाधिकरणं जलादिकं तद्वृत्तिः यो भेदः गुणादि भेदः । न तु द्रव्यभेदः । भेदप्रतियोगी गुणादिः । प्रतियोगितावच्छेदिकं गुणात्वादिकं न तु द्रव्यत्वम् । अतः द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नास्ति । द्रव्यत्वव्याप्यत्वं पृथिवीत्वादि रूपजातेरेव संभवति । कथमिति चेत् द्रव्यत्वाधिकरणं पृथिव्यादिकम् । तद्वृत्तिः यो भेदः तेजोभेदः । भेदप्रतियोगि तेजः । प्रतियोगितावच्छेदकं तेजस्त्वं द्रव्यत्वतानानाधिकरण्यमपि तेजसि वर्तते । कथमिति चेत् द्रव्यत्वाधिकरणं तेजः । तत्र तेजस्त्वं वर्तते । अतः तद्वृत्तिः या जातिः तेजस्वरूपा जातिः । तादृशजातिमत्त्वं पृथिव्यां नास्तीति नातिव्याप्तिः । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न उष्णस्पर्शत्वावच्छिन्न उष्णस्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतागन्निष्ठ

अधिकरणता निरूपित आधेयतावती द्रव्यत्वसमानाधिकरण भेदप्रति योगितावच्छेदिका ता जातिः समवायेन तादृश जातिमत्त्वं तेजसः लक्षणं इति फलितं भवति ।

अथ तेजो विभजते तदित ।

तत् द्विविधं । नित्यं अनित्यं चेति ।

द्वे विधे यस्य तत् द्विविधम् । द्वि शब्दस्य द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणो अर्थः । विधा शब्दस्य विभाजक धर्मो अर्थः । द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणयोः अभेदसंबंधेन विभाजकधर्मयोरन्वयः । तथा च द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मौ । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्पदार्थो अर्थः । तस्य निरूपितत्व संबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयतायां अन्वयः । तथा च यन्निमित्त आधेयत्वम् । तस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजकधर्मयोरन्वयः । तथा च द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मौ यन्निमित्त आधेयत्वाश्रयौ । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावत् । अधिकरणतावतः अभेदसंबंधेन तेजसि अन्वयः । नित्यपदस्य लक्षणया नित्यतेजस्त्वमर्थः । अनित्यपदस्य लक्षणया अनित्यतेजस्त्वमर्थः । तस्य अभेदसंबंधेन विभाजक धर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः । नित्यतेजस्त्वाभिन्न अनित्यतेजस्त्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नं तेजः ।

पुनः तेजो विभजते ।

पुनस्त्रिविधम् । शरीरेंद्रियविषयभेदात् ।

शरीरं च इंद्रियं च विषयश्च शरीरेंद्रियविषयाः । तेषां भेदः शरीरेंद्रियविषयभेदः । तस्मात् शरीरेंद्रियविषयभेदात् । विषयाणां मित्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । शरीरेंद्रियविषयाणां निरूपितत्व संबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च शरीरेंद्रियविषय निरूपित आधेयत्वम् । तस्य आश्रयता संबंधेन भेद शब्दार्थ असाधारण धर्म

ष्वन्वयः । तथा च शरीरेन्द्रियविषयनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माः । तिस्रः विधाः यस्य तत् त्रिविधम् । तिस्र पदस्य त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणं अर्थः । विधा शब्दस्य विभाजकधर्मान्यतमवन्तः अर्थः । त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणानां अभेदसंबन्धेन विभाजकधर्मेष्वन्वयः । तथा च त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः । यस्य इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यत् पदार्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वे अन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन विभाजकधर्मेष्वन्वयः । तथा च त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः इति विग्रहवाक्यात् शाब्द बोधः । समासवाक्यान् तु त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावत् । अधिकरणतावतः अभेदसम्बन्धेन तेजसि अन्वयः । तथा च अधिकरणतावदभिन्नं तेजः ।

शरीरेन्द्रिय विषयनिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माणां पञ्चम्यर्थं अभेदसम्बन्धेन विभाजक धर्मेषु अन्वयः । पुनः शब्दस्य पूर्वोक्त विभाजकधर्माभिन्नः अर्थः । तस्य अभेदसम्बन्धेन विभाजकधर्मान्यतमेष्वन्वयः । तथा च पूर्वोक्त विभाजकधर्माभि त्रित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नं तेजः ।

अथ शरीरं निरूपयति शरीरमिति ।

शरीरं आदित्यलोके ।

आदित्यस्य लोकः आदित्यलोकः । तस्मिन् आदित्यलोके । आदित्यस्य इत्यत्र षष्ठ्याः नियम्यत्वं अर्थः । स्वनिष्ठ नियामकता निरूपितत्वसम्बन्धेन षष्ठ्यर्थं नियम्यत्वेऽन्वयः । नियम्यतायाः आश्रयता सम्बन्धेन लोक शब्दार्थं लोकेऽन्वयः । लोकस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन एकदेश आधेयतायां अन्वयः । आधेयतावतः अभेदसम्बन्धेन शरीरे अन्वयः । तथा च आदित्यनिष्ठ नियामकतानिरूपित नियम्यत्वाश्रय लोक निरूपित आधेयतावदभिन्नं शरीरम् ।

इंद्रियं निरूपयति ।

इंद्रियं रूपग्राहकम् चक्षुः ।

रूपस्य ग्राहकं रूपग्राहकं इति विग्रहः । रूपस्य इत्यत्र षष्ठ्याः विषयता अर्थः । रूपस्य आधेयता संबंधेन विषयतायां अन्वयः । तथा च रूपनिष्ठ विषयता । विषयतायाः निरूपकत्वसंबन्धेन ग्रह धात्वर्थं ज्ञानेऽन्वयः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबन्धेन ण्वुल् प्रत्ययार्थं जनकतावानित्येकदेश जनकतायां अन्वयः । जनकतावतः अभेदसंबन्धेन इंद्रिये अन्वयः । इंद्रियस्य अभेदसंबन्धेन चक्षुषि अन्वयः । तथा च रूपनिष्ठ विषयता निरूपक ज्ञाननिष्ठ जन्यता निरूपित जनकतावदभिन्नं इंद्रियाभिन्नं चक्षुः ।

तच्च कृष्णताराग्रवर्ती ।

कृष्णतारायाः अग्रं कृष्णताराग्रं । अग्रे वर्तते इति कृष्णतारा-ग्रवर्ति । कृष्णताराग्रे इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । कृष्णताराग्रस्य आधेयता संबंधेन सप्तम्यर्थं अधिकरणतायां अन्वयः । तथा च कृष्णताराग्रनिष्ठ अधिकरणता । वर्तते इत्यत्र वृत् धातोः आधेयत्वमर्थः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आख्यात प्रत्ययार्थं आश्रयतासंबन्धेन तच्छब्दार्थं चक्षुरिंद्रिये अन्वयः । तथा च कृष्णताराग्रनिष्ठ अधिकरणतानिरूपि आधेयत्वाश्रयः चक्षुरिंद्रियम् ।

अथ विषयं निरूपयति ।

विषयश्चतुर्विधः । भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् ।

चतस्रः विधाः यस्य सः । चतस्र शब्दस्य चतुष्ट्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणमर्थः । विधा शब्दस्य विभाजकधर्मान्यतमवन्तः अर्थः । चतुष्ट्व संख्यापर्याप्त्यधिकरणानां अभेदसंबन्धेन विभाजक धर्मेषु अन्वयः । यस्य इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यत्पदार्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन विभाजकधर्मेष्वन्वयः । तथा च यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः चतुष्ट्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवन्तः । इति विग्रहवाक्यात्

शब्दबोधः । समासवाक्यात् तु चतुष्ट्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावान् । तस्य अभेद सम्बन्धेन विषयेऽन्वयः । तथा च अधिकरणतावदभिन्नः विषयः । भूमौ भवं भौमं । दिवि भवं दिव्यं । उदरे भवं औदर्यं । आक रात् जायते इति आकरजम् । भौमं च दिध्यं च औदर्यं च आकरजं च भौमदिव्यौदर्याकरजानि । तेषां भेदः । आकरजभेदः । तस्मात् आकरजभेदात् । आकरजानां इत्यत्र पठ्याः आधेयत्वमर्थः । भौमस्य निरूपितत्व सम्बन्धेन पठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । औदर्यस्य निरूपितत्व सम्बन्धेन पठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । आकरजस्य निरूपितत्व सम्बन्धेन पठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च भौमनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वं । औदर्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं । आकरजनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वं ।

भेदशब्दस्य असाधारणधर्माः अर्थः ।

भौमनिरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन असाधारणधर्मेऽन्वयः । दिव्यनिरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन असाधारणधर्मेऽन्वयः । औदर्यनिरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन असाधारणधर्मेऽन्वयः । आकरज निरूपित आधेयत्वस्य आश्रयता सम्बन्धेन असाधारण धर्मेऽन्वयः ।

असाधारण धर्माणां पञ्चम्यर्थ अभेद सम्बन्धेन विभाजकधर्मेऽन्वयः ।

तथा च भौमनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारणधर्माभिन्न, दिव्यनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न औदर्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारणधर्माभिन्न, आकरजनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारणधर्माभिन्न चतुष्ट्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः विषयः ।

अथ भौमतेजो निरूपयति ।

भौमं वन्ह्यादि ।

वन्हिः आदिः यस्य तत् । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । समुदायस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं घटिततायां अन्वयः । घटिततायाः निरूपितत्वसंबंधेन आदि शब्दार्थं घटकतावदित्येकदेशं घटकतायां अन्वयः । घटकतावतः अभेदसंबंधेन वन्हौ अन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकतावदभिन्नः वन्हिः । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु वन्हिनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः । भौम शब्दस्य भौमतेजस् अर्थः । समुदायस्य अभेदसंबंधेन भौमतेजसि अन्वयः । तथा च वन्हिनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायभिन्नः विषयः भौमतेजोऽभिन्नः ।

अथ दिव्यतेजो निरूपयति ।

दिव्यमबिन्धनं विद्युदादि

आपः इन्धनानि यस्य तत् अबिन्धनम् । विद्युत् आदि यस्य तत् विद्युदादि । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । समुदायस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं घटिततायामन्वयः । घटिततायाः निरूपितत्वसंबंधेन आदि शब्दार्थं एकदेशं घटकतायां अन्वयः । घटकतावतः अभेदसंबंधेन विद्युदि अन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकतावदभिन्ना विद्युत् । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् विद्युन्निष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः । समुदायस्य अभेदसंबंधेन दिव्य शब्दार्थं दिव्यतेजसि अन्वयः । विषयस्यापि अभेदसंबंधेन दिव्यतेजसि अन्वयः । तथा च विद्युन्निष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नं दिव्यतेजः विषयाभिन्नं ।

अथ औदर्यतेजो निरूपयति ।

भुक्तस्य परिणाहेतुरौदर्यम्

परिणामस्य हेतुः परिणामहेतुः । परिणामस्य इत्यत्र षष्ठ्याः कार्यताऽर्थः । परिणामस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन हेतु शब्दार्थं कारणतावदित्येकदेशं

कारणतायां अन्वयः । भुक्तस्य इत्यत्र भुज धातोः भोजनमर्थः । तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन क्त प्रत्ययार्थं कर्मतावदभिन्नमित्येकदेशं कर्मतायामन्वयः । कर्मतावदभिन्नस्य स्वनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपितत्वसम्बन्धेन पृष्ठार्थं सम्बन्धेऽन्वयः । सम्बन्धस्य आश्रयता सम्बन्धेन परिणामे अन्वयः । तथा च भोजननिरूपित कर्मतादन्ननिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक सम्बन्धाश्रय परिणामनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत् ।

उदरे भवं औदर्यम् । उदरे इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । उदरस्य आधेयतासम्बन्धेन अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन भू धात्वर्थं आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आख्यात प्रत्ययार्थं आश्रयता सम्बन्धेन तेजसि अन्वयः ।

कार्यतानिरूपित कारणतावतः अभेदसम्बन्धेन तेजसि अन्ययः । विषयस्यापि अभेदसम्बन्धेन औदर्यतेजसि अन्वयः ।

तथा च भोजननिरूपित कर्मतावदभिन्न सम्बन्धि परिणामनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्नं उदरनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयतेजः विषयाभिन्नम् ।

अथ आकरजतेजो निरूपयति ।

आकरजं सुवर्णादि

आकरात् जायते इति आकरजम् । सुवर्णं आदि यस्य तत् । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । समुदायस्य आधेयतासम्बन्धेन पठ्यर्थं घटिततायामन्वयः । घटिततायाः निरूपितत्व सम्बन्धेन आदि शब्दार्थं एकदेशं घटकतायामन्वयः । घटकतावतः अभेदसम्बन्धेन सुवर्णेऽन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकतावदभिन्नं सुवर्णं इति विग्रवाक्यजग्यबोधः ।

मनासवाक्यात् सुवर्णनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः ।

आकरात् इत्यत्र पञ्चम्याः जनकत्वमर्थः । आकरस्य आधेयता सम्बन्धेन जनकतायामन्वयः । जायते इत्यत्र जनि धातोः जन्यत्वमर्थः ।

जनकतायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन जन्यतावदित्येकदेश जन्यतायामन्वयः ।
 जन्यतायाः आख्यातप्रत्ययार्थ आश्रयतासम्बन्धेन आकरज तेजसि अन्वयः ।
 समुदायस्य अभेदसम्बन्धेन आकरज तेजसि अन्वयः । विषयस्यापि
 अभेदसम्बन्धेन आकरज तेजसि अन्वयः । तथा च आकरनिष्ठ
 जनकता निरूपित जन्यत्वाश्रय, सुवर्णनिष्ठ घटकतानिरूपित घटितता-
 वदभिन्नं समुदायाभिन्नं तेजः विषयाभिन्नम् ।

अथ वायुनिरूपणम्

अथ वायुं निरूपयति रूपरहितेति ।

रूपरहितस्पर्शवान् वायुः ।

रूपेण रहितः रूपरहितः । स्पर्शः अस्मिन् अस्तीति स्पर्शवान्
 रूपरहितश्चासौ स्पर्शवांश्च रूपरहितस्पर्शवान् । इति विग्रहः ।

अस्मिन् इत्यत्र इदं शब्दस्य यत्किञ्चिद्वस्तु अर्थः । सप्तम्याः
 अधिकरणत्वमर्थः । यत्किञ्चिद्वस्तुनः आधेयतासम्बन्धेन अधिकरणताया
 मन्वयः । यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणता । अस्ति इत्यत्र अस् धातोः
 आधेयत्वं अर्थः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन आधेयत्वे
 अन्वयः । आधेयत्वस्य 'ति' प्रत्ययार्थ आश्रयतासम्बन्धेन स्पर्श शब्दार्थ
 स्पर्श अन्वयः । तथा च यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित
 आधेयत्वाश्रयः स्पर्शः । इति विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधः । समास
 वाक्यात्तु स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् । तस्य अभेद
 सम्बन्धेन वायावन्वयः । तथा च स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधि
 करणतावदभिन्नः वायुः ।

रूपेण इत्यत्र रूपशब्दस्य रूपं अर्थः । रूपस्य आधेयतासंबन्धेन
 तृतीयार्थ प्रतियोगितायामन्वयः । रूपनिष्ठ प्रतियोगिता । प्रतियोगि
 तायाः निरूपकत्वसम्बन्धेन रहित शब्दार्थ अभाववान् इत्येकदेश अभा
 वेऽन्वयः । तथा च रूपनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभाववान् । तस्य
 अभेदसम्बन्धेन वायौ अन्वयः ।

तथा च रूपनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभाववदभिन्न वायुः स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः इति शाब्दबोध प्रकारः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यं अनेन वाक्येन वायोः लक्षणं उच्यते । रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणम् ।

यस्य लक्षणमुच्यते तल्लक्ष्यं इति नियमात् अत्र वायोः लक्षणं मुच्यते । अतः वायुः लक्ष्यः । लक्ष्यतावच्छेदकं वायुत्वं लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नं वायुः । अत्र वायौ उक्तलक्षणं वर्तते । तत्कथमिति चेत् वायौ रूपं नास्ति अतः वायुः रूपरहितः । रूपरहितत्वं वायौ अस्ति । किञ्च वायौ स्पर्शः अस्ति । अतः स्पर्शवत्वमपि वायौ वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

रूपरहितत्वे सति स्पर्शवत्त्वं वायोः लक्षणम् । अत्र लक्षणे विशेषणानुपादाने (रूपरहितत्वं वायोः लक्षणं इत्येवोक्तौ) आकाशादौ अतिव्याप्तिः । आकाशादीनां रूपाभावात् । अतः स्पर्शवत्त्वाख्यदलं देयम् । आकाशादिषु स्पर्शाभावात् स्पर्शवत्त्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

विशेषणानुपादाने (स्पर्शवत्त्वं वायोर्लक्षणं इत्येवोक्तौ) पृथिव्या मतिव्याप्तिः । पृथिव्यां स्पर्शस्य सद्भावात् स्पर्शवत्त्वं पृथिव्यां अस्ति इति अतिव्याप्तिः । अतः सत्यन्तं देयम् । पृथिव्यां रूपस्य सद्भावात् रूपरहितत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

तथा च रूपनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभावनिष्ठ अधेयतानिरूपित अधिकरणत्वे सति स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं वायोः लक्षणं इत्युक्तं भवति ।

इदानीं पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । पृथिव्यां रूपस्य समवायसंबन्धेन मत्वेऽपि संयोगसंबन्धेन अभावात् संयोगसंबन्धावच्छिन्न रूपनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभावः पृथिव्यां वर्तते । अभावाधिकरणत्वं अपि तत्र वर्तते इति अतिव्याप्तिः । इति चेत् रूपनिष्ठायां प्रतियोगितायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । इदानीं पृथिव्यां नातिव्याप्तिः

कथमिति चेत् रूपस्य पृथिव्यां समवायसंबंधेन सत्वात् समवायसंबन्धा-
वच्छिन्न रूपनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभावः पृथिव्यां नास्तीति नाति
व्याप्तिः ।

पुनः पीतवटे (पृथिव्यां) अतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् सम
वायसम्बन्धावच्छिन्न नीलरूपत्वावच्छिन्न रूपनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक
अभावः पीतवटे अस्ति । अभावाधिकरणत्वं वर्तते स्पर्शाधिकरणत्व
मपि वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः रूपनिष्ठायां प्रतियोगितायां
रूपत्वावच्छिन्नं निवेशनीयम् । इदानीं पीतवटे नीलरूपाभावेऽपि पीत-
रूपस्य सत्त्वात् समवायसम्बन्धावच्छिन्न रूपत्वावच्छिन्न रूपनिष्ठ
प्रतियोगितानिरूपक अभावः पीतवटे नास्ति । अभावाधिकरणत्वमपि
नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

तथा च समवायसम्बन्धावच्छिन्न रूपत्वावच्छिन्न रूपनिष्ठप्रति-
योगितानिरूपक अभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वे सति स्पर्श
निष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं बायोंः लक्षणं इति फलितम् ।

एवमुक्ते काले अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् काले कालिक
सम्बन्धेन स्पर्शः अस्ति । रूपरहितत्वं अपि काले वर्तते । अतः
कालिक सम्बन्धावच्छिन्न स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान्
कालः । अतः अधिकरणत्वं काले अस्तीति अतिव्याप्तिः । इति चेत्
स्पर्शनिष्ठायां आधेयतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनेन काले
नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् काले कालिकसम्बन्धेन स्पर्शस्य सत्त्वेऽपि
समवायसम्बन्धेन नास्ति । अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्न स्पर्शनिष्ठ
आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् न कालः । किन्तु वायुरेव । अतः
अधिकरणत्वं काले नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

इदानीं काले पुनः अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् काले स्पर्शस्य
गुणत्वेन रूपेण सद्भावात् समवायसम्बन्धावच्छिन्न गुणत्वावच्छिन्न
स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं काले अस्तीति अतिव्याप्तिः
इति न वाच्यम् । स्पर्शनिष्ठायां आधेयतायां स्पर्शत्वावच्छिन्नत्वं

निवेशनीयम् । इदानीं काले नातिव्याप्तिः कुतः इति चेत् काले स्पर्शस्य गुणत्वेन रूपेण सत्वेऽपि स्पर्शत्वेन रूपेण असत्वात् । अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्न गुणत्व स्पर्शत्वादच्छिन्न स्पर्शनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावान् न कालः किन्तु वायुरेव । अतः नाति व्याप्तिः ।

अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्न रूपत्वाच्छिन्न रूपनिष्ठप्रतियोगिता निरूपक अभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वे सति समवाय सम्बन्धावच्छिन्न स्पर्शत्वावच्छिन्न स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधि-
करणत्वं वायोर्लक्षणम् ।

एवमुक्ते उत्पन्नविनष्टवायौ अव्याप्तिः । उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं अक्रियाकं च तिष्ठति इति नियमान् वायौ आद्यक्षणे रूपं नास्ति अतः स्पर्शरहितत्वं वायौ अस्ति । वायौ आद्यक्षणे स्पर्शो नास्ति । द्वितीय क्षणे वायुः नष्टः अतः उत्पन्नविनष्टवायौ अव्याप्तिः इति चेत् जाति घटितलक्षणं कुर्मः । रूपाभावसमानाधिकरणा स्पर्शसमानाधिकरणा या जातिः तादृशजातिमत्त्वं वायोः लक्षणम् । इदानीं नाव्याप्तिः । रूपाभाव समानाधिकरणा स्पर्शसमानाधिकरणा या जातिः वायुत्वरूपा जातिः । तादृश जातिमत्त्वं उत्पन्नविनष्टवायौ अस्तीति नाव्याप्तिः ।

एवमपि पृथिव्यां अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् रूपनिष्ठ-
प्रतियोगितानिरूपक अभाव समानाधिकरणा स्पर्शसमानाधिकरणा या जातिः द्रव्यत्वरूपा जातिः । तादृशजातेः पृथिव्यामपि सत्वात् अति व्याप्तिः । अतः जाती द्रव्यत्वव्याप्यत्वं निवेशनीयम् । रूपाभाव समानाधिकरणा स्पर्शसमानाधिकरणा द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः तादृश जातिमत्त्वं वायोर्लक्षणं इत्युक्तं भवति द्रव्यत्वजातेः द्रव्यत्वव्याप्यत्वं नास्तीति द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः इत्युक्ती न द्रव्यत्वरूपा जातिः किन्तु वायूत्वरूपाजातिः तादृशजातिमत्त्वं वायौ वर्तते अन्यत्र नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः तादृशजातिमत्त्वं वायोर्लक्षणं इत्येवोक्तौ पृथिव्यामतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः पृथिवीत्वरूपा जातिः तादृशजातेः पृथिव्यां सत्वात् पृथिव्यां अतिव्याप्तिः अतः पूर्वोक्तदलद्वयं निवेशनीयम् ।

तथा च समवायसंबंधावच्छिन्न रूपत्वावच्छिन्न रूपनिष्ठ प्रति योगितानिरूपक अभावसमानाधिकरणा समवायसंबंधावच्छिन्न स्पर्शत्वावच्छिन्न स्पर्शनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावद्बुद्धिः द्रव्यत्वव्याप्या या जातिः तादृशजातिमत्त्वं वायोर्लक्षणं इति निष्कृष्टलक्षणम् ।

अथ वायुं विभजते ।

सः द्विविधः नित्योऽनित्यश्चेति ।

द्वे विधे यस्य सः द्विविधः इति विग्रहः । शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववत् बोध्यम् ।

नित्यवायुत्वाभिन्नानित्यवायुत्वाभिन्न द्वित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नः वायुः ।

पुनः वायुं विभजते ।

पुनस्त्रिविधः शरीरेंद्रियविषयभेदात् ।

पूर्वोक्त विभाजक धर्माभिन्न शरीरेंद्रिय विषयनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः वायुः ।

अथ क्रमप्राप्तं शरीरं निरूपयति ।

शरीरं वायुलोके ।

वायोः लोकः वायुलोकः । तस्मिन् वायुलोके । इति विग्रहः शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्बोध्यम् ।

वायुनिष्ठ नियामकतानिरूपित नियम्यत्वाश्रय लोकनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं शरीरम् ।

अथ इंद्रियं निरूपयति ।

इंद्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् ।

स्पर्शनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञाननिष्ठ जन्यतानिरूपित जनकता-
वदभिन्नं इंद्रियं त्वर्गिन्द्रियाभिन्नम् ।

त्वर्गिन्द्रियस्य अधिकरणमाह ।

सर्वशरीरवृत्तिः ।

सर्वशरीरनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नत्वक् ।

अथ विषयं निरूपयति ।

विषयो वृक्षादिकंपनहेतुः ।

वृक्षः आदिः यस्य सः वृक्षादिः । तस्य कंपनं वृक्षादिकंपनम् ।
तस्य हेतुः वृक्षादिकंपनहेतुः । वृक्षनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावद-
भिन्न समुदायनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक कंपननिष्ठ कार्यनानिरूपित
कारणतावदभिन्नः वायुः ।

अथ आकाशनिरूपणम्

अथ आकाशं लक्षयति ।

शब्दगुणकमाकाशम् ।

शब्दः गुणः यस्य तत् शब्दगुणकम् । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य
यत्किञ्चिद्वस्तु इत्यर्थः । यत्किञ्चिद्वस्तुनः स्वनिष्ठ अधिकरणता
निरूपितत्वसंबन्धेन पठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयता
संबन्धेन गुणत्वेऽन्वयः । शब्दस्य अभेदसंबन्धेन गुणत्वेऽन्वयः । तथा च
यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः गुणाभिन्नः
शब्दः । इति विग्रहवाक्यात् शब्दबोधः । समासवाक्यात् तु शब्दा-
भिन्नगुणनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् । तस्य अभेदसंबन्धेन
आकाशेऽन्वयः । तथा च शब्दाभिन्न गुणनिष्ठ आधेयतानिरूपित
अधिकरणतावदभिन्नं आकाशम् ।

॥ लक्षणसमन्वयः — शब्दाभिन्नगुणत्वं आकाशस्य लक्षणम्
आकाशे शब्दाख्यगुणो वर्तते ॥ अतः आकाशं अधिकरणम् । शब्दाख्य
गुणः आधेयः । अधिकरणता आकाशनिष्ठा ॥ आधेयता शब्दाभिन्न
गुणनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं संबंधः ।

तथा च शब्दाभिन्न गुणनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं
आकाशे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

शब्दवत्त्वं आकाशस्य लक्षणमित्येवोक्तौ काले अतिव्याप्तिः ।
कालिकसंबंधेन शब्दस्य सत्त्वात् । अतः अतिव्याप्तिः इति न वाच्यम् ।
तद्वारणाय शब्दनिष्ठायां आधेयतायां समवायसंबंधावच्छिन्नत्वं देयम् ।
तथा च समवायसंबंधावच्छिन्न शब्दाभिन्न गुणनिष्ठ आधेयता निरूपित
अधिकरणत्वं आकाशस्य लक्षणम् । इदानीं काले नातिव्याप्तिः । काले
कालिकसंबंधेन शब्दस्य सत्त्वेऽपि समवायसंबंधेन असत्त्वात् ।

गुणत्वेन रूपेण शब्दस्य काले सत्त्वात् समवायसंबंधावच्छिन्न
गुणत्वाच्छिन्न शब्दाभिन्नगुणनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं काले
अस्तीति अतिव्याप्तिः इति चेन्न । शब्दनिष्ठायां आधेयतायां शब्दत्वा
वच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । काले शब्दस्य गुणत्वेन रूपेण सत्त्वेऽपि
शब्दत्वेन रूपेण असत्त्वात् समवायसंबंधावच्छिन्न शब्दत्वावच्छिन्न शब्दा
भिन्नगुणनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं काले नास्तीति नाति
व्याप्तिः । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न शब्दत्वावच्छिन्न शब्दाभिन्न गुण
निष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं आकाशस्य लक्षणं इति फलितम् ।

एकत्वं नाम स्वसजातीयद्वितीयरहितत्वं । विभुत्वं नाम
सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम् । नित्यत्वं नाम ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । भूतत्वं
नाम बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । मूर्तत्वं नाम क्रियाश्रयत्वं ।
तच्च पृथिव्यादि चतुष्टये मनसि च वर्तते । (अ) भूतत्वं नाम
बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । बहिरिन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च ।
तैः ग्राह्याः ये पञ्चगुणाः रूपरसगंधस्पर्शशब्दाः । तदन्यतमवत्त्वं
पृथिव्यादि पञ्चसु वर्तते ।

अथ कालनिरूपणम्

अथ क्रमप्राप्तं कालं लक्षयति ।

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः ।

अतीतः आदिः येषां ते अतीतादयः तेषां व्यवहारः । अतीतादिव्यवहारः । तस्य हेतुः व्यवहारहेतुः । येषां इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । तस्य आवेयतासंबन्धेन षष्ठ्यर्थं घटिततायां अन्वयः । घटिततायाः निरूपितत्व संबन्धेन आदिशब्दार्थ एकदेश घटकतायामन्वयः । घटकतावतः अभेदसंबन्धेन अतीते अन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकतावदभिन्नः अतीतः । इति विग्रहवाक्यात् ताद्वद्बोधः । समासवाक्यात् अतीतनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः । समुदायस्य आवेयतासंबन्धेन षष्ठ्यर्थं विषयतायां अन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठविषयता । तस्याः निरूपकत्वसंबन्धेन व्यवहारशब्दार्थं ज्ञानजनक शब्दप्रयोग इत्येकदेश ज्ञाने अन्वयः । ज्ञानजनकशब्दप्रयोगस्य आवेयतासंबन्धेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायां अन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबन्धेन हेतुशब्दार्थं कारणतावान् इत्येकदेश कारणतायां अन्वयः । तथा च अतीतनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्न समुदायनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनक शब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावान् । तस्य अभेदसंबन्धेन काले अन्वयः । तथा च अतीतनिष्ठ.....कारणतावदभिन्नः कालः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन कालस्य लक्षणमुच्यते । नत्किमिति चेत् अतीतादिव्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपितकारणत्वं कालस्य लक्षणम् । अतीतादिव्यवहारनिष्ठ विषयतानिरूपको यो व्यवहारः अतीतकालवान् घटः इति व्यवहारः । व्यवहारे यः विषयः अतीतकालवान् विषयः । विषयता अतीतकालवन्निष्ठा । अतीतकालवन्निष्ठा विषयता किनिरूपिता । व्यवहारनिरूपिता । इति व्यवहारः अतीतादिनिष्ठ विषयतानिरूपको भवति । कुतः इति चेत् या यन्निरूपिता सा तन्निरूपिका भवति । अतीतादिनिष्ठविषयता या यन्निरूपिता

व्यवहारनिरूपिता । सः व्यवहारः तन्निरूपको भवति । तन्नाम अतीतादि
निष्ठ विषयतानिरूपकः यः व्यवहारः अतीतादिघटः भविष्यति घटः
इत्याकारक व्यवहारः । तादृशव्यवहारं प्रति कारणं कालः । कुतः
इति चेत् व्यवहारे व्यवहर्तव्यतावच्छेदकस्य कारणत्वात् ।

व्यवहारे व्यवहर्तव्यः घटः । व्यवहर्तव्यता घटनिष्ठा । व्यव-
हर्तव्यतायामवच्छेदकं कालः । अतः कालः कारणम् । कारणता
कालनिष्ठा । कार्यं व्यवहारः कार्यता व्यवहारनिष्ठा । व्यवहारनिष्ठ
कार्यतायाः कालनिष्ठकारणतायाश्च निरूप्यनिरूपकभावसंबंधः ।

तथा च अतीतादिनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनकशब्द प्रयोग
निष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्वं काले वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

व्यवहारहेतुत्वं कालस्य लक्षणमित्येवोक्ते अयं घटः इति व्यवहारे
हेतुभूतघटत्वे अतिव्याप्तिः । अतः अतीतादि इति विशेषणीयं देयम् ।
अतीतादि व्यवहारत्वं अयं घटः इति व्यवहारे नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

अथ दिङ्निरूपणम्

अथ क्रमप्राप्तं दिङ् निरूपयति । प्राच्यादि इति ।

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् ।

प्राच्यः आदि येषां ते प्राच्यादयः । तेषां व्यवहारः प्राच्यादि
व्यवहारः । तस्य हेतुः प्राच्यादि व्यवहारहेतुः । इति विग्रहः ।
शाब्दबोधप्रकरस्तु इत्थम् ।

येषां इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । समुदायस्य आधेयता
संबंधेन षष्ठ्यर्थं घटिततायां अन्वयः । घटिततायाः निरूपितत्वसंबंधेन
आदिशब्दार्थं घटकतावानित्येकदेश घटकतायामन्वयः । घटकतावतः
अभेदसंबंधेन प्राच्य शब्दार्थं प्राक्दिशि अन्वयः । तथा च समुदाय
निष्ठ घटिततानिरूपित घटकतावदभिन्नः प्राच्यः । इति विग्रहवाक्यात्
शाब्दबोधः । समासवाक्यात् प्राच्यनिष्ठ घटकतानिरूपित घटकता
वदभिन्नः समुदायः ।

समुदायस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं विषयतायां अन्वयः विषयतायाः निरूपकत्वसंबंधेन व्यवहार शब्दार्थं ज्ञानजनकशब्दप्रयोग इत्येकदेश ज्ञानेऽन्वयः । शब्दप्रयोगस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन हेतु शब्दार्थं कारणतावान् इत्येकदेश कारणतायामन्वयः । कारणतावत्याः अभेदसंबंधेन दिशि अन्वयः ।

तथा च प्राच्यनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्न समुदायनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनकशब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्ना दिक् । इदं खलु लक्षणवाक्यं अनेन वाक्येन दिशः लक्षणमुच्यते । तत्किमिति चेत्—प्राच्यादिव्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वं दिशः लक्षणम् ।

दिशि लक्षणसमन्वयः । कथमिति चेत् इयं प्राची इयं उदीची इत्याकारक प्राच्यादि विषयक व्यवहारो जायते । तादृश व्यवहारे विषयः प्राच्यादिः । विषयता प्राच्यादिनिष्ठा । प्राच्यादिनिष्ठविषयता किनिरूपिता व्यवहारनिरूपिता । सः व्यवहारः प्राच्यादिनिष्ठ विषयतानिरूपको भवति । कुतः इति चेत् या यन्निरूपिता सा तन्निरूपिका भवति इति न्यायात् । व्यवहारः कार्यम् । कार्यता व्यवहारनिष्ठा । कारणं दिक् । कारणता दिङ् वनिष्ठा । तयोर्निरूपितत्वं संबंधः । यथा घट इति व्यवहारे घटो व्यवहर्तव्यः घटत्वं व्यवहर्तव्यतावच्छेदकम् । व्यवहारे व्यवहर्तव्यतावच्छेदकस्य कारणत्वात् । तथा च प्राच्यदिग्वान् इति व्यवहारे प्राच्यदिग्वान् व्यवहर्तव्यः । व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं प्राच्यदिग्वत्वम् । विशिष्टवाच्य पदोत्तरश्रूयमाण भावार्थकत्वं प्रत्ययः विशेषणमात्रवाचकः इति नियमात् प्राच्यादिदिग्वत्वं प्राच्यादिदिगेव इति लक्षणसमन्वयः ।

व्यवहारहेतुत्वं दिशः लक्षणं इत्येवोवती घट इति व्यवहारे हेतुभूत घटत्वेऽतिव्याप्तिः । तद्वारणाय व्यवहारे प्राच्यादि विशेषणं देयम् । अतः नातिव्याप्तिः ।

अथ आत्मनिरूपणम्

सथ क्रमप्राप्तं आत्मानं निरूपयति ।

ज्ञानाधिकारणमात्मा

ज्ञानस्याधिकरणं ज्ञानाधिकरणम् । ज्ञान शब्दस्य ज्ञानमर्थः । ज्ञानस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयतायां अन्वयः । आधेयतायाः निरूपितत्वसंबंधेन अधिकरणशब्दार्थ एकदेश अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतावतः अभेदसंबंधेन आत्मनि अन्वयः । तथा च ज्ञाननिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः आत्मा । आत्मनि ज्ञानं वर्तते । आत्मा अधिकरणं अधिकरणता ज्ञाननिष्ठा । आधेयं ज्ञानम् । आधेयता ज्ञाननिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं संबंधः । तथा च ज्ञाननिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् आत्मा । अधिकरणत्वं च आत्मनि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

ज्ञाननिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं, काले कालिकसंबंधेन ज्ञानस्य सत्वात्—कालिकसंबंधावच्छिन्न ज्ञाननिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणत्वं काले अस्तीति अतिव्याप्तिः । इति चेत् ज्ञाननिष्ठायाम् आधेयतायां समवायसंबंधावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । काले ज्ञानस्य कालिकसंबंधेन सत्वेऽपि समवायसंबन्धेनाभावात् ।

समवायसंबंधावच्छिन्न ज्ञाननिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् न कालः किंतु आत्मा एव । अतः नातिव्याप्तिः ।

अथ आत्मानं विभजते ।

सः द्विविधः जीवात्मा परमात्मा चेति ।

शब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववत् बोध्यम् । जीवात्मत्वाभिन्न परमात्मत्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः आत्मा ।

अथ परमात्मनः स्वरूपं निरूपयति ।

तत्र ईश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव ।

तत्र इत्यत्र यच्छब्दस्य जीवात्मादिसमुदायोऽर्थः । समुदायस्य

स्वनिष्ठ घटिततानिरूपितत्वसंबंधेन तृत् प्रत्ययार्थं घटकन्वेऽन्वयः । घटकत्वस्य आश्रयतासंबंधेन परमात्मनि अन्वयः । ईश्वरशब्दस्य नियामकतावानर्थः । तस्य अभेदसंबंधेन परमात्मनि अन्वयः । सर्वं जानाति इति सर्वज्ञः । जानाति इत्यत्र ज्ञाघोतोः ज्ञानमर्थः । सर्वस्य आधेयतासंबंधेन द्वितीयार्थं विषयतायां अन्वयः । विषयतायाः निरूपकत्वसम्बन्धेन ज्ञाघात्वर्थं ज्ञानेऽन्वयः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबंधेन तिप्रत्ययार्थं आश्रयतावानित्येकदेश आश्रयतायामन्वयः । आश्रयतावतः अभेदसंबंधेन परमात्मनि अन्वयः ।

तथा च जीवात्मादि समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकत्वाश्रय परमात्मा, नियामकतावदभिन्नः सर्वनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञाननिरूपित आश्रयतावदभिन्नः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन परमात्मनः लक्षणमुच्यते । तथा च सर्वनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञाननिरूपित आश्रयत्वं परमात्मनः लक्षणम् । अत्र लक्षणसमन्वयः । सर्वनिष्ठविषयतानिरूपकं यत् ज्ञानं अयं घटः अयं पटः इत्याकारक ज्ञानम् । तादृश ज्ञानं ईश्वरे वर्तते । ज्ञानाश्रयत्वं परमात्मनि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

एकत्वं नाम स्वसजातीयद्वितीयरहितत्वम् ।

अथ मनोनिरूपणम्

अथ मनो निरूपयति ।

सुखाद्युपलब्धिसाधनं इंद्रियं मनः ।

मुखं आदि यस्य तत् सुखादि तस्य उपलब्धिः सुखाद्युपलब्धिः । उपलब्धेः साधनं उपलब्धिसाधनम् इति विग्रहः ।

यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । समुदायस्य आधेयतासंबंधेन पठ्यर्थं घटिततायां अन्वयः । घटिततायाः निरूपितत्वसंबंधेन आदि शब्दार्थं घटकतावदित्येकदेश घटकतायामन्वयः । घटकतावतः अभेदसंबंधेन मुखेऽन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित

घटकतावदभिन्नं सुखं इति बिग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु सुखनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः । तस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं विषयतायामन्वयः । विषयतायाः निरूपकत्व संबंधेन उपलब्धि शब्दार्थं साक्षात्कारेऽन्वयः । साक्षात्कारस्य आधेयता संबंधेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायां अन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन साधनशब्दार्थं कारणतावदित्येकदेश कारणतायां अन्वयः । कारणतावतः अभेदसंबंधेन मनसि अन्वयः । तथा च सुखनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्न समुदायनिष्ठ विषयतानिरूपक साक्षात्कारनिष्ठ कार्यता निरूपित कारणतावदभिन्नं मनः इंद्रियाभिन्नम् ।

सुखादिनिष्ठ विषयतानिरूपक साक्षात्कारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्वे सति इंद्रियत्वं मनसः लक्षणम् ।

लक्षणसमन्वयः । अहं सुखी अहं दुःखी इत्यादि सुखदुःखादि विषयक साक्षात्कारं प्रति मनः कारणम् । अतः साक्षात्कारो कार्यः कार्यता साक्षात्कारनिष्ठा । कारणता मनोनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं संबंधः । साक्षात्कारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वं मनसि वर्तते । इंद्रियत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

इंद्रियत्वं मनसः लक्षणमित्युक्ते चक्षुरिंद्रियेऽतिव्याप्तिः । चक्षु र्निद्रियस्यापि इंद्रियत्वात् । अतः लक्षणे सत्यन्तं निवेशनीयम् । चक्षु र्निद्रिये सुखादिनिष्ठ विषयतानिरूपक साक्षात्कारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वस्य अभावात् नातिव्याप्तिः ।

तावन्मात्रोक्तौ आत्मनि अतिव्याप्तिः । आत्मनः ज्ञानसामान्यं प्रति समवायकारणत्वात् अतिव्याप्तिरिति चेन्न । लक्षणे इंद्रियत्वस्य विशेषणीयत्वात् तत्र नातिव्याप्तिः । आत्मनि इंद्रियत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

अथ गुणनिरूपणे रूपनिरूपणम्

एतावता प्रबन्धेन द्रव्याणि निरूप्य गुणान्निरूपयन् प्रथमं प्राप्तत्वात् रूपं निरूपयति ।

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् ।

चक्षुरेव चक्षुर्मात्रम् । तेन ग्राह्यः चक्षुर्मात्रग्राह्यः । चक्षुःपदस्य चक्षुरिन्द्रियमर्थः । मात्रपदव्य एवकारोऽर्थः । एवकारस्त्रिविवः । विशेष्य संगत एवकारः । विशेषणसंगत एवकारः क्रियासंगतएवकारश्चेति । तस्य अन्यो योगो व्यवच्छेदश्चार्थः । अन्यो नाम भेदवानर्थः । योगो नाम संबंधोऽर्थः । व्यवच्छेदो नाम अभावोऽर्थः ।

चक्षुरिन्द्रियस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसंबंधेन भेदवानित्येक देश भेदेऽन्वयः । भेदवतः स्वनिष्ठप्रतियोगिता निरूपकत्वसंबंधेन योग शब्दार्थ संबंधेऽन्वयः । संबंधस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसंबंधेन अभावे अन्वयः । अभावस्य आश्रयतासंबंधेन ग्रह घात्वर्थ ज्ञानेऽन्वयः ।

तथा च चक्षुरिन्द्रियनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रति योगिता निरूपक संबंधनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावाश्रय ज्ञानम् । मात्रेण इत्यत्र तृतीयायाः जन्यत्वमर्थः । चक्षुरिन्द्रियस्य स्वनिष्ठजनकता निरूपितत्वसंबंधेन जन्यत्वेऽन्वयः । जन्यत्वस्य आश्रयतासंबंधेन ज्ञाने अन्वयः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबंधेन ण्वुल् प्रत्ययार्थ विषयतावदित्येक देश विषयतायामन्वयः । विषयतावतः अभेदसंबंधेन रूपेऽन्वयः । गुण शब्दस्य गुणोऽर्थः । गुणस्य अभेदसंबंधेन रूपेऽन्वयः ।

तथा च चक्षुरिन्द्रियनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रति योगितानिरूपक संबंधनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावाश्रय चक्षुरिन्द्रिय निष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय ज्ञाननिरूपितविषयतावदभिन्नं गुणाभिन्नं रूपम् ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन रूपस्य लक्षणमुच्यते । चक्षुर्भिन्नंन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति चक्षुरिन्द्रियजन्य ज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रूपस्य लक्षणम् ।

चक्षुरिन्द्रियेण रूपज्ञानं जायते । रूपज्ञानं प्रति चक्षुरिन्द्रियं जनकम् । जनकता चक्षुरिन्द्रियनिष्ठा । जन्यं रूपज्ञानम् । जन्यता रूपज्ञाननिष्ठा । तयोर्निरूपितत्वं संबंधः । ज्ञाने विषयः रूपम् ।

विषयत्वं रूपे वर्तते । चक्षुरिन्द्रियनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यतावत् यज्ज्ञानं इदं पीतरूपं इदं नीलरूपं इत्याकारक रूपज्ञानं ज्ञानविषयत्वं रूपे वर्तते । किञ्च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियेण (घ्राणादि इन्द्रियेण) रूपज्ञानं न जायते । अतः चक्षुर्भिन्नेन्द्रियनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वात् यज्ज्ञानं गन्धादिज्ञानम् । ज्ञाने विषयः गन्धादिः । न तु रूपम् । ज्ञाना विषयत्वं रूपे वर्तते । रूपे गुणत्वमपि वर्तते । इति लक्षण संगतिः ।

अतः चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुरिन्द्रियाग्राह्यत्वे सति गुणत्वं रूपस्य लक्षणम् ।

गुणत्वं रूपस्य लक्षणमित्येवोक्तौ रसादीनामपि गुणत्वात् तत्र अतिव्याप्तिः । अतः चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वस्य विशेषणीयत्वेन रसादीनां चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वात् तत्र नातिव्याप्तिः ।

चक्षुरिन्द्रियाग्राह्यत्वं रूपस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ संख्यायामतिव्याप्तिः । तत्कुतः इति चेत् चक्षुरिन्द्रियेण अयमेकः इमी द्वौ इति संख्याज्ञानं जायते । अतः चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयः संख्या । विषयत्वं संख्यायां वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः मात्रपदं निवेशनीयम् । (चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वं निसेशनीयम् ।) चक्षुर्भिन्नत्वगिन्द्रियेणापि अयमेकः इमौ द्वौ इत्याकारकसंख्याज्ञानं उत्पद्यते । अतः संख्यायाः चक्षुर्भिन्नत्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वात् अग्राह्यत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

चक्षुर्भिन्नेन्द्रियाग्राह्यत्वं रूपस्य लक्षणमित्येवोक्तौ गुरुत्वे अति व्याप्तिः । तत्कुतः इति चेत् तस्य अतीन्द्रियत्वात् चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्य-ज्ञानविषयत्वं तत्र नास्ति अविषयत्वं तत्र वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः चक्षुरिन्द्रियाग्राह्यत्वं (चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं) निवेशनीयम् । गुरुत्वस्य अतीन्द्रियत्वेन चक्षुरिन्द्रियेणापि गुरुत्वज्ञानं नोत्पद्यते ।

गुणत्वानुपादाने दलद्वयमात्रोक्तौ सुवर्णत्वजातौ अतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् चक्षुरिन्द्रियेण यथा सुवर्णज्ञानं भवति तथैव सुवर्णत्व ज्ञानमपि भवति । कुतः इति चेत् येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तेनेन्द्रियेण तन्निष्ठा जातिः तदभावश्च गृह्यते इति । न्यायात् चक्षुरिन्द्रिय जन्यज्ञानविषयत्वं आयातम् । चक्षुर्भिन्नेन्द्रियेण यथा सुवर्णज्ञानं नोत्पद्यते

तथा सुवर्णत्वज्ञानमपि नोत्पद्यते । अतः चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानविषय-
त्वमपि सुवर्णत्वे वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः गुणत्वं निवेशनीयम् ।
इदानीं नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् सुवर्णत्वजातौ गुणत्वं नास्ति
इति नातिव्याप्तिः ।

एवमपि परमाणुरूपे अव्याप्तिः । कुतः इति चेत् परमाणुरूपस्य
अतीन्द्रियत्वेन चक्षुरिन्द्रियत्वेन चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं नास्तीति
अव्याप्तिः । अतः जातिवद्विषयलक्षणं कार्यम् । चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञान
विषयता असमानाधिकरणा चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयता समानाधिकरणा
या जातिः तादृशजातिमत्त्वं रूपस्य लक्षणम् । इदानीं परमाणुरूपे
नाव्याप्तिः । कुतः इति चेत् चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यं यज्ज्ञानं स्पर्शादि
ज्ञानम् । ज्ञाने विषयः स्पर्शादिकं विषयता स्पर्शादिनिष्ठा विषयता
समानाधिकरणा या जातिः स्पर्शत्वादि जातिः न तु रूपात्वरूपा जातिः ।
अतः विषयता असमानाधिकरणा या जातिः रूपत्वरूपा जातिः किञ्च
चक्षुरिन्द्रियजन्यं यज्ज्ञानं रूपज्ञानम् । ज्ञाने विषयः रूपम् । विषयता
रूपनिष्ठा । विषयता समानाधिकरणा या जातिः रूपत्वरूपा जातिः
तादृशज्ञाने परमाणुरूपे सत्त्वात् नाव्याप्तिः ।

एवं सति दलद्वयमात्रोक्तौ गुणत्वजातिमादाय रसादौ अतिव्याप्तिः ।
अतः गुणत्वव्याप्यत्वं निवेशनीयम् । चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानविषयता
असमानाधिकरणा चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयतासमानाधिकरणा गुणत्व
व्याप्या या जातिः तादृशजातिमत्त्वं रूपस्य लक्षणम् । इदानीं रसादौ
नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् । गुणत्वस्य गुणत्वव्याप्यत्वाभावात् ।
गुणत्वजातिमादाय रसादौ न अतिव्याप्तिः ।

तथा च चक्षुर्भिन्नेन्द्रियजन्यज्ञानविषयतानिष्ठ आधेयतानिरूपित
अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाभाववती, चक्षुरिन्द्रिय
जन्यज्ञानविषयतानिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकर
णतानिरूपित आधेयतावती गुणत्वव्याप्या या जातिः तादृशजातिमत्त्वं
रूपस्य लक्षणम् ।

तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात् सप्तविधम् ।

विभागो नाम सामान्यधर्मव्याप्यविरुद्धनानाधर्मप्रकारक ज्ञानानु-
कूल व्यापारः । सामान्यधर्मव्याप्य धर्माः कतिपयाः ? इति शंकां
परिहर्तुं विभागो वक्तव्यः । लक्षणकथनानन्तरं सामान्यधर्मज्ञानं जायते ।
तदनन्तरं सामान्य धर्मव्याप्यधर्माः कतिपयाः इति शंका उदेति ।
इदानीं तत्परिहाराय सामान्यधर्मव्याप्य विरुद्ध नानाधर्मप्रकारक ज्ञानानु-
कूल व्यापाररूप विभागं कथयति । अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्-
बोध्यम् ।

शुक्ल नील पीत रक्त हरित कपिश चित्रनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित
आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न सप्तत्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभा-
जकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नं रूपम् ।

रूपस्य अधिकरणमाह ।

पृथिवीजलतेजोवृत्ति ।

पृथिवीजलतेजोनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं रूपम् ।

तस्य प्रभेदमाह तत्रेति ।

तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्

तत्र इत्यत्र यच्छब्दस्य पृथिव्यादि समुदायो अर्थः । पृथिव्यादि
समुदायस्य स्वनिष्ठघटिततानिरूपितत्वसंबंधेन तृल् प्रत्ययार्थं घटकत्वेऽ-
न्वयः । पृथिव्यादि समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकत्वम् । तस्य
आश्रयतासंबंधेन पृथिव्यामन्वयः । पृथिव्यां इत्यत्र सप्तम्याः आधेयत्वं
अर्थः । पृथिव्याः स्वनिष्ठ अधिकरणतानिरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वे
अन्वयः । तथा च पृथिव्यादि समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटक-
त्वाश्रय पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् ।

सप्तविधं इत्यत्र सप्तविधाः यस्य तत् इति विग्रहः । यस्य
इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यत् पदार्थस्य स्वनिष्ठ अधिकरणता
निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च यन्निष्ठ अधिकरणता
निरूपित आधेयत्वम् । सप्त पदस्य लक्षणया सप्तत्वसंख्यापर्याप्त्यधि-

करणमर्थः । विधा शब्दस्य विभाजकधर्मान्यतमवन्तः अर्थः सप्तसंख्यापयाप्त्यधिकरणस्य अभेदसंबंधेन विभाजकधर्मान्यतमेषु अन्वयः । तथा च सप्तत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरणाभिन्न विभाजकधर्मान्यतमवन्तः । यन्निरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजकधर्मान्यतमेष्वन्वयः ।

तथा च सप्तत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः । इति विग्रहवाक्यजन्यबोधः ।

समासवाक्यात् सप्तसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् । तस्य अभेदसंबंधेन रूपेऽन्वयः । तथा च सप्तत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नं रूपम् । पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजकधर्मेऽन्वयः । तथा च सप्तत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नं रूपं पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नम् ।

अभास्वरशुक्लं जले ।

जले इत्यत्र सप्तम्याः आधेयत्वमर्थः । जलस्य स्तनिष्ठ अधिकरणता निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन अभास्वरशुक्लरूपेऽन्वयः । तथा च अभास्वरशुक्लरूपं जलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयम् ।

भास्वरशुक्लं तेजसि ।

तेजसि इत्यत्र सप्तम्याः आधेयत्वमर्थः । तेजसः स्तनिष्ठ अधिकरणतानिरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन भास्वरशुक्लरूपे अन्वयः । तथा च भास्वरशुक्लरूपं तेजोनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः ।

अथ रसनिरूपणम्

अथ रसं निरूपयति रसनेति ।

रसनग्राह्यो गुणो रसः ।

रसनेन ग्राह्यः रसनग्राह्यः इति विग्रहः । रसन शब्दस्य रसनेन्द्रियमर्थः । तृतीयायाः जन्यत्वमर्थः । रसनेन्द्रियस्य स्वनिष्पन्नजनकतानिरूपितत्वसंबंधेन जन्यत्वे अन्वयः । जन्यत्वस्य आश्रयतासंबंधेन ग्राह्यतावत्त्वज्ञाने अन्वयः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबंधेन ण्वुल् प्रत्ययार्थविषयतावदित्येकदेशविषयतायामन्वयः । विषयतावतः अभेदसंबंधेन रसे अन्वयः । गुणस्य अभेदसंबंधेन रसेऽन्वयः ।

तथा च रसननिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय ज्ञाननिरूपितविषयतावदभिन्नः रसः गुणाभिन्नः ।

रसज्ञानं प्रति रसनेन्द्रियं जनकम् । रसज्ञानं जन्यम् । जनकतारसनेन्द्रियनिष्ठा । जन्यता रसज्ञाननिष्ठा तयोः निरूपितत्वं सम्बन्धः । तथा च रसनेन्द्रियनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वावत् यत् ज्ञानं रसज्ञानं ज्ञाने विषयः रसः । विषयतावान् रसः विषयतावदभिन्नः रसः गुणाभिन्नः ।

रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं रसस्य लक्षणम् । रसनेन्द्रियजन्यं यज्ज्ञानं अयं मधुर रसः अयं आम्लरसः इत्यादि ज्ञानम् । ज्ञाने विषयः रसः । ज्ञानविषयत्वं रसे वर्तते । गुणत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

विशेष्यमात्रोत्पादाने (गुणत्वं रसस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ) रूपादौ अतिव्याप्तिः । तत्रापि गुणत्वस्य सत्वात् । अतः रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं (विशेषणं) देयम् । रूपादिषु रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

रसनेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं रसस्य लक्षणं इत्येवोक्त्वे (विशेष्यानुपादाने) रसत्वे अतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् यो गुणः यदिन्द्रियग्राह्यः तन्निष्ठा जातिः तदभावश्च तदिन्द्रियग्राह्यः इति न्यायात् रसत्वे अति

व्याप्तिः । अतः गुणत्वं लक्षणे निवेशनीयं रसत्वे गुणत्वाभावान्नाति-
व्याप्तिः ।

स च मधुराम्ललवणकटुकसायतिक्तभेदात् षड्विधः ।

षट् विधाः यस्य सः षड्विधः इति विग्रहः । षट्पदस्य षट्त्वसंख्या
पर्याप्त्यधिकरणं अर्थः । विधा शब्दस्य विभाजक धर्मान्यतमवन्तः
अर्थः । षट्त्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणस्य अभेदसंबन्धेन विभाजक धर्मेषु
अन्वयः । तथा च षट्त्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणाभिन्न विभाजक
धर्मान्यतमवन्तः । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत् अर्थः । यत् पदार्थस्य
स्वनिष्ठ अधिकरणता निरूपितत्वसंबन्धेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वे अन्वयः ।
तथा च यन्निरूपित आधेयत्वम् । तथा च षट्त्व संख्यापर्याप्त्यधि-
करणाभिन्न विभाजक धर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः ।
इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु षट्त्वसंख्यापर्या-
प्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणता
वान् । तस्य अभेदसंबन्धेन रसे अन्वयः । तथा च अधिकरणतावद-
भिन्नः रसः ।

मधुराम्ललवणकटुकपायतिक्तभेदात् इत्यत्र मधुरश्च आम्लश्च
लवणश्च कटुश्च कषायश्च तिक्तश्च । मधुराम्ल लवण कटु
कषायतिक्ताः । तेषां भेदः । तिक्तभेदः तस्मात् मधुराम्ललवण
कटुविषयतिक्तभेदात् । मधुराम्ललवण कटुकषायतिक्तानां इत्यत्र
षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । मधुराम्ललवण कटुकषायतिक्तानां स्वनिष्ठ
अधिकरणतानिरूपितत्वसंबन्धेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वे अन्वयः । तथा च
मधुराम्ललवण कटुकषायतिक्तनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् ।
तस्य आश्रयतासंबन्धेन भेद शब्दार्थ असाधारण धर्मेषु अन्वयः । तथा
च आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माः । तेषां पंचम्यर्थ अभेद संबन्धेन
एकदेश विभाजक धर्मेषु अन्वयः । तथा च मधुराम्ल लवण कटु
कषायतिक्तनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्मा-
भिन्न षट्त्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ आधेयता
निरूपित अधिकरणतावदभिन्नः रसः ।

रसस्य अधिकरणमाह ।

पृथिवीजलवृत्तिः ।

पृथिवी च जलं च पृथिवीजले-पृथिवीजलयोः वृत्तिः यस्य सः पृथिवीजलवृत्तिः । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्पदार्थो अर्थः । यत्पदार्थस्य स्वनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित्वसंबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च यन्निरूपित आधेयत्वम् । पृथिवीजलयोः इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वम् । पृथिवीजलयोः आधेयतासंबंधेन अधिकरणतायामन्वयः । तथा च पृथिवीजलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । यन्निरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन पृथिवीजलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वेऽन्वयः ।

तथा च पृथिवीजलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयः इति विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधाः । समासवाक्यात् तु पृथिवीजलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावान् । तस्य अभेद संबंधेन रसेऽन्वयः ।

तथा च पृथिवीजलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नः रसः ।

तस्य प्रभेदमाह ।

तत्र पृथिव्यां षड्विधः ।

तत्र पृथिवी इत्यत्र तच्छब्दार्थं पृथिव्यादि समुदायस्य स्वनिष्ठ घटितता निरूपितत्वसंबंधेन तृलप्रत्ययार्थं घटकत्वेऽन्वयः । घटकत्वस्य आश्रयतासंबंधेन पृथिव्यामन्वयः । पृथिव्यादि समुदायनिष्ठ घटितता निरूपित घटकत्वम् । पृथिव्यां इत्यत्र सप्तम्याः आधेयत्वं अर्थः । पृथिव्यादि समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकत्वस्य आश्रयतासंबंधेन पृथिव्यामन्वयः । तथा च पृथिव्यादि समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकत्वाश्रय पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् ।

षट् विधाः यस्य सः षड्विधः इति विग्रहः । षट्पदस्य षट् संख्यापर्याप्त्यधिकरणमर्थः । विधा शब्दस्य विभाजकधर्मान्यमवन्तः अर्थः ।

षट्त्व संख्यापर्याप्त्यधिकरणानां अभेदसंबंधेन विभाजक धर्मेषु अन्वयः ।
 तथा च षट्त्व संख्यापर्याप्त्यधिकरणाभिन्न विभाजकधर्मान्यतमवन्तः ।
 यस्य इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यत्पदार्थस्य स्वनिष्ठ अधिकर-
 णता निरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च यन्निरूपित आधे-
 यत्वम् । तस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजकधर्मेष्वन्वयः । तथा च
 षट्त्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित
 आधेयत्वाश्रयाः । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात्
 षट्त्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित
 अधिकरणतावान् । तस्य अभेदसंबंधेन रसेऽन्वयः । पृथिव्यादि समु-
 दायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकत्वाश्रय पृथिवीनिष्ठ अधिकरणता
 निरूपित आधेयत्वस्य आश्रयता संबंधेन रसेऽन्वयः ।

तथा च षट्त्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ
 आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः रसः पृथिव्यादि समुदायनिष्ठ
 घटिततानिरूपित घटकत्वाश्रय पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित
 आधेयत्वाश्रयः ।

जले मधुर एव ।

जले इत्यत्र सप्तम्याः आधेयत्वं अर्थः । जलस्य निरूपितत्व
 संबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । तस्य आश्रयतासंबन्धेन मधुर रसेऽन्वयः ।

तथा च मधुररसः जलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वा-
 श्रयः ।

अथ गन्धनिरूपणम्

गन्धं लक्षयति घ्राणेति ।

घ्राणग्राह्यो गुणो बन्धः ।

घ्राणेन ग्राह्यः घ्राणग्राह्यः इति विग्रहः । घ्राणशब्दस्य घ्राणं
 द्वियमर्थः । घ्राणेंद्रियस्य स्वनिष्ठ जनकतानिरूपितत्वसंबन्धेन तृतीयार्थं
 जन्यत्वेऽन्वयः । जन्यत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन ग्रह् घात्वर्थं जानेऽन्वयः ।
 ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबन्धेन ण्वुल् प्रत्ययार्थं विषयतावदिन्येकदेश विषय

तायां अन्वयः । तस्य अभेदसंबंधेन गन्धेऽन्वयः । गुणस्याभेदसंबंधेन गन्धे अन्वयः । तथा च घ्राणेंद्रियनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय ज्ञाननिरूपित विषयतावदभिन्नः गुणाभिन्नः गन्धः ।

गन्धज्ञानं प्रति घ्राणेंद्रियं जनकम् । गन्धज्ञानं जन्यम् । जन्यता गन्धज्ञाननिष्ठा जनकता घ्राणेंद्रियनिष्ठा तयोः निरूपितत्वसंबंधः । तथाच घ्राणेंद्रियनिष्ठ जनकता निरूपित जन्यतावत् यज्ज्ञानं गंधज्ञानम् । ज्ञाने विषयः गन्धः । विषयतावान् गन्धः । विषयतावदभिन्नः गंधः । गुणाभिन्नोऽपि गन्धः ।

घ्राणेंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वे सति गुणत्वं गन्धस्य लक्षणं । घ्राणेंद्रियजन्यं यज्ज्ञानं अयं सुगंधः अयं दुर्गन्धः । इत्यादिज्ञानम् । ज्ञाने विषयः गन्धः । ज्ञानविषयत्वं गन्धे वर्तते । गुणत्वं अपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

विशेषणानुपादाने (गुणत्वं गंधस्य लक्षणमित्युक्ते) रूपादौ गुणत्वस्य सत्वात् तत्र अतिव्याप्तिः । इदानीं विशेषणोपादाने रूपादीनां घ्राणेंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावात् तत्र नातिव्याप्तिः ।

विशेष्यानुपादाने (घ्राणेंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वं गन्धस्य लक्षणमुक्ते) यो गुणः यदिन्द्रियग्राह्यः । तन्निष्ठा जातिरपि तदिन्द्रियग्राह्येति नियमात् गन्धस्यापि घ्राणेंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वात् तत्र अतिव्याप्तिः इति न, वाच्यं । गंधत्वे गुणत्वाभावात् तत्र नातिव्याप्तिः ।

अथ गंधं विभजते ।

सः द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्चेति ।

द्वे विधे यस्य सः द्विविधः इति विग्रहः । द्वि शब्दस्य द्वित्वं संख्या पर्याप्त्यधिकरणौ अर्थः । तयोरभेदसंबंधेन विधाशब्दार्थं विभाजक धर्मान्यतर दित्येकदेशं वियाजकधर्मयोः अन्वयः । तथाच द्वित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरणं विभाजक धर्मान्यतरत् । यस्य इत्यत्र यत्पदस्य यत्पदार्थोऽर्थः । तस्य निरूपितत्व संबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः । तथाच यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयौ इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समास वाक्यात् तु द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणविभाजक

धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावान् । तस्य अभेद संबंधेन गन्धेऽन्वयः । अधिकरणतावदभिन्नः गन्धः । सुरभि शब्दस्य लक्षणया सुरभिगन्धत्वमर्थः । तस्य अभेदसंबंधेन एकदेश विभाजक धर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः । असुरभिपदस्य लक्षणया असुरभिगन्धत्वमर्थः । तस्य अभेदसंबंधेन एकदेश विभाजकधर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः ।

तथा च सुरभिगन्धत्वाभिन्न असुरभिगन्धत्वाभिन्न द्वित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरण तावदभिन्नः गन्धः ।

अथ गन्धास्याधिकरणमाह ।

पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

पृथिवी एव पृथिवीमात्रम् । तस्मिन् वृत्तिः यस्य सः पृथिवी मात्रवृत्तिः । पृथिवीपदस्य पृथिवी अर्थः । एवकारस्य अन्योयीगो व्यवच्छेदश्चार्थः ।

पृथिव्याः स्वनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपकत्व संबंधेन अन्यशब्दार्थ भेदवानित्येकदेश भेदेऽन्वयः । भेदवतः स्वनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपकत्व संबंधेन योगशब्दार्थ संबंधेऽन्वयः । संबंधस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसंबंधेन व्यवच्छेदशब्दार्थ अभावेऽन्वयः । अभावस्य आश्रयता संबंधेन गन्धेऽन्वयः ।

किञ्च पृथिवीशब्दस्य पृथिवी अर्थः । सप्तम्याः अधिकरणत्व मर्थः । पृथिव्याः आधेयतासंबंधेन अधिकरणतयामन्वयः । पृथिवी निष्ठ अधिकरणता । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबंधेन वृत्तिशब्दार्थ आधेयत्वेऽन्वयः पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । यस्य इन्मत्र यन्निरूपित आधेयत्वं इति शाब्दबोधः । यन्निरूपित आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वेऽन्वयः । पृथिवीनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयः इति विग्रहवाक्यजन्यबोधः । समासवाक्यात् पृथिवीनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आधेयतावान् तस्य अभेदसंबंधेन गन्धेऽन्वयः ।

तथा च पृथिवीनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रतियोगिता
निरूपक संबंधनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभावाश्रयः गन्धः पृथिवीनिष्ठ
अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नः ।

अथ स्पर्शनिरूपणम्

अथ स्पर्शं निरूपयति ।

त्वग्निद्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः ।

त्वक् च तत् इन्द्रियं च त्वग्निद्रियम् । त्वग्निद्रियमेव त्वग्निद्रिय
मात्रम् । तेन ग्राह्यः त्वग्निद्रियमात्रग्राह्यः । इति विग्रहः । त्वग्नि-
द्रियस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसंबंधेन अन्यशब्दार्थं भेदवानित्येक
देश भेदेऽन्वयः । भेदवतः स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसंबंधेन योग
शब्दार्थसंबंधेऽन्वयः । संबंधस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसंबंधेन
व्यवच्छेद शब्दार्थं अभावेऽन्वयः । अभावस्य आश्रयतासंबंधेन स्पर्शं
शब्दार्थं स्पर्शेऽन्वयः । तथा च — त्वग्निद्रियनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक
भेदवन्निष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संबंधनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभा-
वाश्रयः स्पर्शः । तृतीयायाः जन्यत्वमर्थः । त्वग्निद्रियस्य स्वनिष्ठ
जनकतानिरूपितत्वसंबंधेन जन्यत्वेऽन्वयः । जन्यत्वस्य आश्रयता
संबंधेन ग्रह धात्वर्थं ज्ञानेऽन्वयः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबंधेन ण्वुल्
प्रत्ययार्थं विषयतावानित्येकदेश विषयतायामन्वयः । विषयतावतः अभेद
संबंधेन स्पर्शेऽन्वयः । गुणस्य अभेदसंबंधेन स्पर्शेऽन्वयः ।

तथा च त्वग्निद्रियनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रति-
योगितानिरूपक संबंधनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावाश्रयः त्वग्निद्रिय
निष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय ज्ञाननिरूपित विषयतावदभिन्नः
स्पर्शः इति शाब्दबोधः ।

त्वग्निद्रियभिन्नेन्द्रियजन्य ज्ञानाविषयत्वे सति त्वग्निद्रियभिन्नेन्द्रियजन्य
ज्ञानाविषयत्वे सति गुणत्वं स्पर्शस्य लक्षणम् । लक्षण समन्वयः । त्वग्नि
द्रियेण स्पर्शज्ञानं जायते । स्पर्शज्ञानं प्रति त्वग्निद्रियं जनकम् । त्वग्निद्रिय

जन्यं यज्ज्ञानं अयं उष्णस्पर्शः अयं शीतस्पर्शः इत्याकरकं ज्ञानम् ।
 ज्ञाने विषयः स्पर्शः विषयत्वं स्पर्शं वर्तते । जनकता त्वर्गिन्द्रियनिष्ठा ।
 जन्यता स्पर्शनिष्ठा । तयोनिरूपितत्वं संबंधः । तथा च त्वर्गिन्द्रिय
 निष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय ज्ञाननिरूपित विषयत्वं स्पर्शं वर्तते ।
 त्वर्गिन्द्रियभिन्नैन्द्रियं चक्षुरादिकम् । तज्जन्यं यज्ज्ञानं रूपादि ज्ञानम् ।
 न तु स्पर्शज्ञानम् । ज्ञाने विषयः रूपादि । विषयत्वं रूपादिषु वर्तते
 न तु स्पर्शे । अविषयत्वं स्पर्शं वर्तते । गुणत्वमपि स्पर्शं वर्तते इति
 लक्षणसमन्वयः ।

गुणत्वं स्पर्शस्य लक्षणमित्युक्ते रूपादीनां अपि गुणत्वात्तत्र अति
 व्याप्तिः । अतः त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वस्य विशेषणीयत्वात् रूपादीनां गुण-
 त्वेऽपि त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् तत्र नातिव्याप्तिः ।

त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वे सति गुणत्वं स्पर्शस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ संख्या
 दीनामपि गुणत्वात् त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वाच्च तत्र अतिव्याप्तिः । अतः
 मात्रपदं लक्षणे निवेशनीयम् । संख्यायाः त्वर्गिन्द्रियभिन्न चक्षुरिन्द्रिय
 ग्राह्यत्वात् तत्र अग्राह्यत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

विशेष्यानुपादाने (गुणत्वानुपादाने) यो गुणः यदिन्द्रियग्राह्यः
 तन्निष्ठा जातिः तदभावश्च तदिन्द्रियेण गृह्यते इति नियमात् स्पर्शत्वे
 अतिव्याप्तिः । स्पर्शत्वे त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वं वर्तते । त्वर्गिन्द्रियभिन्न चक्षु
 रिन्द्रियेण स्पर्शत्वज्ञानं न जायते । अतः स्पर्शत्वे अग्राह्यत्वं अस्ति इति
 अतिव्याप्तिः इति चेन्न । गुणत्वस्य विशेषणीयत्वात् स्पर्शत्वे गुणत्वा
 भावान्नातिव्याप्तिः ।

त्वर्गिन्द्रियभिन्नैन्द्रियाग्राह्यत्वे सति गुणत्वं स्पर्शस्य लक्षणं इत्युक्तौ
 अतीन्द्रिय गुरुत्वादौ अतिव्याप्तिः । किञ्च गुरुत्वादीनां अतीन्द्रियत्वात्
 गुणत्वाच्च तत्र अतिव्याप्तिः इति न वाच्यम् । त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वस्य
 विशेषणीयत्वान् गुरुत्वादीनां त्वर्गिन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

एवं सति परमाणुस्पर्शेऽव्याप्तिः । परमाणु स्पर्शस्य अतीन्द्रिय
 त्वेन त्वर्गिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावात् अव्याप्तिः । अतः जातिघटित
 लक्षणं कार्यम् । तथा च त्वर्गिन्द्रियजन्यज्ञानविषयता असमानाधि-

करणा त्वग्निद्रियजन्यज्ञानविषयतासमानाधिकरणा गुणत्वव्याप्या वा जातिः तादृशजातिमत्त्वं स्पर्शस्य लक्षणम् । तादृशजातेः परमाणु स्पर्शोऽपि सत्वात् लक्षणसमन्वयः न अव्याप्तिश्च ।

स्पर्शं विभजते । सः इति ।

स च त्रिविधः शीतोष्णानुशीतस्पर्शभेदात् ।

शीतं च उष्णं च अनुष्णशीतं च शीतोष्णानुशीतानि तेषां भेदः । तस्मात् इति विग्रहः ।

शीतोष्णानुष्णशीतानां इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । तेषां निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयतासम्बन्धेन भेदशब्दार्थं असाधारण धर्मोऽन्वयः । तथा च शीतोष्णानुष्णशीत निरूपित आधेयत्वाश्रयः असाधारणशर्मः । तस्य स्वनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपकत्व संबंधेन पञ्चम्यर्थं अभेदे अन्वयः । तस्य आश्रयासंबन्धेन स्पर्शोऽन्वयः ।

त्रिविधः इत्यत्र तिस्रः विधाः यस्य सः त्रिविधः इति विग्रहः । शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थम् । त्रित्वसंख्य पर्याप्त्यधिकरणविभाजक धर्मान्य तमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः इति विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधः । समासवाक्यात् त्रित्वसंख्यः पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः । तस्य अभेदसंबन्धेन स्पर्शोऽन्वयः ।

तथा च शीतोष्णानुष्णशीतनिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण निष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभेदाश्रय त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवदभिन्नः स्पर्शः ।

स्पर्शस्याधिकरणमाह ।

पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः ।

पृथिवी चापश्च तेजश्च वायुश्च “पृथिव्यप्तेजोवायवः” । तेषु वृत्तिः यस्य सः । सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । पृथिव्यप्तेजोवायूनां आधेयतासंबन्धेन अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः निरूपितत्व संबंधेन वृत्तिशब्दार्थं आधेयत्वे अन्वयः । यस्य इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वं अर्थः । यत्पदार्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । यन्नि

रूपित आघेयत्वं तस्य आश्रयतासंबंधेन पृथिव्यप्तेजोवायुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आघेयत्वेऽन्वयः । तथा च पृथिव्यप्तेजोवायुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आघेयत्वं यन्निरूपित आघेयत्वाश्रयः । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् पृथिव्यप्तेजोवायुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आघेयतावान् । तस्य अभेदसंबंधेन स्पर्शोऽन्वयः ।

तथा च पृथिव्यप्तेजोवायुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आघेयतावदभिन्नः स्पर्शः ।

अथ संख्यानिरूपणम्

अथ संख्यां निरूपयति ।

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या ।

एकत्वं आदी एषां ते एकत्वादयः । तेषां व्यवहारः एकत्वादिव्यवहारः । तस्य हेतुः एकत्वादिव्यवहारहेतुः इति विग्रहः । येषां इत्यत्र यच्छब्दस्य समुदायोऽर्थः । पठ्याः घटितत्वमर्थः । समुदायस्य आघेयतासंबंधेन घटितत्वेऽन्वयः समुदायनिष्ठ घटितता । तस्याः निरूपितत्वसंबंधेन आदिशब्दार्थं घटकतावानित्येकदेशं घटकतायामन्वयः । तस्य अभेदसंबंधेन एकत्वेऽन्वयः । तथा च समुदायनिष्ठ घटिततानिरूपित घटकतावदभिन्नं एकत्वम् । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् एकत्वनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः । तस्य आघेयतासंबंधेन पठ्यार्थं विषयत्वेऽन्वयः । विषयतायाः निरूपकत्वसंबंधेन व्यवहारशब्दार्थं ज्ञानजनकशब्दप्रयोग इत्येकदेशं ज्ञानेऽन्वयः । शब्दप्रयोगस्य आघेयतासंबंधेन पठ्यार्थं कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन हेतुशब्दार्थं कारणतावानित्येकपेशं कारणतायामन्वयः । कारणतायाः अभेदसंबंधेन संख्यायां अन्वयः । तथा च एकत्वनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नं समुदायनिष्ठ विषयतानिरूपकज्ञानजनकशब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्ना संख्या । लक्षणमन्वयः । एकत्वादि व्यवहारे विषयः एकत्वादिः । विषयता एकत्वादिनिष्ठा चेत् व्यवहारः एकत्वादिनिष्ठ विषयतानिरूपको भवति ।

या यन्निरूपिता सा तन्निरूपिका भवति । एकत्वादिनिष्ठ विषयता व्यवहारनिरूपिता चेत् व्यवहारः एकत्वादिनिष्ठ विषयतानिरूपको भवति । एकत्वादिनिष्ठ विषयतानिरूपकः यः व्यवहारः अयमेकः (एकत्ववान्) इमौ द्वौ (द्वित्वसंख्यावन्तौ) इत्यादि व्यवहारः । व्यवहारे व्यवहर्तव्यः एकत्ववान् । व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं एकत्ववत्वम् । एकत्वादिव्यवहारं प्रति एकत्वं कारणम् । व्यवहारः कार्यम् । कार्यता व्यवहारनिष्ठा । संख्या कारणं कारणता संख्यानिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं सम्बन्धः । तथा च व्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावती संख्या । कारणतावदभिन्ना संख्या । अतः एकत्वादिव्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वं संख्यायाः लक्षणम् ।

संख्यायाः अधिकरणमाह नवेति ।

नवद्रव्यवृत्तिः ।

नवानि च तानि द्रव्याणि च नवद्रव्याणि । तेषु वृत्तिः यस्याः सा नवद्रव्यवृत्तिः । सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । नवद्रव्याणां आधेयतासंबन्धेन अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबन्धेन वृत्तिशब्दार्थ आधेयत्वे अन्वयः । तथा च नवद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । यस्याः इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । यत्पदार्थस्य स्वनिष्ठ अधिकरणतानिरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबन्धेन नवद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च नवद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयः । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् नवद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावती । तस्याः अभेदसंबन्धेन अध्याहृत तच्छब्दार्थ संख्यायामन्वयः ।

तथा च नवद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्ना संख्या ।

अथ परिमाणनिरूपणम्

अयं परिमाणं निरूपयति मानेति ।

मानव्यवहारकारणं परिमाणम् ।

मानस्य व्यवहारः मानव्यवहारः । तस्य हेतुः मानव्यवहारहेतुः : मानस्य इत्यत्र मानशब्दस्य मानगर्थः । मानस्य आधेयता सम्बन्धेन पृष्ठार्थं विषयत्वे अन्वयः । विषयतायाः निरूपकत्वसंबन्धेन व्यवहारशब्दार्थं ज्ञानजनकशब्दप्रयोग इत्येकदेश ज्ञानेऽन्वयः । शब्दप्रयोगस्य आधेयतासंबन्धेन पृष्ठार्थं कार्यतायामन्वयः कार्यतायाः निरूपितत्वसंबन्धेन कारणतावदित्येकदेश कारणतायामन्वयः । कारणतावतः अभेदसंबन्धेन परिमाणेऽन्वयः । तथा च माननिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनकशब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्नं परिमाणम् ।

परिमाणे लक्षणसमन्वयः । मानव्यवहारकारणत्वं परिमाणस्य लक्षणम् । मानव्यवहारे विषयः अयं अणुः । विषयता माननिष्ठा चेत् व्यवहारः माननिष्ठ विषयतानिरूपको भवति । या यन्निरूपिता सा तन्निपिका भवति इति न्यायात् । माननिष्ठविषयता व्यवहारनिरूपिता चेत् व्यवहारः माननिष्ठविषयता निरूपको भवति । माननिष्ठविषयता निरूपको यो व्यवहारः अयं अणुः, अयं दीर्घः इत्यादि व्यवहारः । व्यवहारे व्यवहर्तव्यः अणुत्ववान् । व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं अणुत्ववत्त्वम् । अणुत्व व्यवहारं प्रति अणुत्ववत्त्वं कारणम् । व्यवहारः कार्यम् । कार्यता व्यवहारनिष्ठा । परिमाणं कारणं कारणता परिमाणनिष्ठा । तयोर्निरूपितत्वं संबन्धः । तथा च मानव्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्त्वं परिमाणस्य लक्षणम् ।

तस्य अधिकरणमाह ।

नवद्रव्यवृत्ति ।

नवद्रव्येषु वृत्तिः यस्य तत् इति विग्रहः । शाब्दबोधप्रकारस्तु पुर्व्वद्रोध्यम् । नवद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं

परिमाणम् । लक्षणं तु मानव्यहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वं
परिमाणस्य लक्षणम् ।

परिमाणं विभजते ।

तच्चतुर्विधम् । अणु महदीर्घं ह्रस्वं चेति ।

चतस्रः विधाः यस्य तत् चतुर्विधम् । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य
यत्पदार्थोऽर्थः । यत्पदार्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वेऽन्वयः
चतस्र पदस्य चतुष्ट्व संख्यापर्याप्त्यधिकरणवर्थः । तस्य अभेदसंबन्धेन
विधा शब्दार्थं विभाजकधर्मान्यतमेषु अन्वयः । तथा च चतुष्ट्व-
संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः । यन्निरूपित आधेय
त्वस्य आश्रयतासंबन्धेन विभाजकधर्मान्यतमेष्वन्वयः । तथा च चतुष्ट्व
संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वा
श्रयाः इति विग्रहवाक्यजन्यबोधः । समासवाक्यात् चतुष्ट्व संख्या
पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरण
तावत् तस्य अभेदसंबन्धेन परिमाणेऽन्वयः । तथा च चतुष्ट्व संख्या
पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरण
तावदभिन्नं परिमाणम् । अणुपदस्य लक्षणया अणुत्वमर्थः । महत्पदस्य
लक्षणया महत्त्वमर्थः । दीर्घपदस्य लक्षणया दीर्घत्वर्थः । ह्रस्वपदस्य
लक्षणया ह्रस्वत्वमर्थः । अणुत्वस्य अभेदसंबन्धेन एकदेशविभाजकधर्मान्य
तमस्मिन्नन्वयः । महत्त्वस्य अभेदसंबन्धेन एकदेश विभाजकधर्मान्यतम-
स्मिन्नन्वयः । दीर्घत्वस्य अभेदसंबन्धेन एकदेश विभाजकधर्मान्यतम
स्मिन्नन्वयः । तथा च अणुत्वाभिन्न महत्त्वाभिन्न दीर्घत्वाभिन्न ह्रस्व-
त्वाभिन्न चतुष्ट्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमनिष्ठ
आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नं परिमाणम् ।

अथ पृथक्त्वनिरूपणम्

अथ पृथक्त्वं निरूपयति ।

पृथग्व्यवहारकारणं पृथक्त्वम् ।

पृथगिति व्यवहारः पृथग्व्यवहारः । तस्य कारणं पृथग्व्यवहारकारणम् । पृथक्त्वस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं विषयतायामन्वयः । विषयतायाः निरूपकत्वसंबंधेन व्यवहारशब्दार्थं ज्ञानजनकशब्दप्रयोग इत्येकदेशं जानेऽन्वयः । शब्दप्रयोगस्य आधेयतासंबंधेन कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन कारणतावदित्येकदेशं कारणतायामन्वयः । तथा च पृथग्व्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत् । तस्य अभेदसंबंधेन पृथक्त्वेऽन्वयः । तथा च पृथक्त्वनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनकशब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्नं पृथक्त्वम् । पृथक्त्वे लक्षणसमन्वयः पृथग्व्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वं पृथक्त्वस्य लक्षणम् । पृथग्व्यवहारे यः विषयः पृथक्त्ववान् विषयः । विषयता पृथक्त्ववन्निष्ठा चेत् व्यवहारः पृथक्त्ववन्निष्ठ विषयतानिरूपको भवति । व्यवहारे व्यवहर्तव्यः पृथक्त्ववान्, व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं पृथक्त्वम् । व्यवहारं प्रति पृथक्त्वं कारणं कारणता पृथक्त्ववन्निष्ठा । व्यवहारः कार्यम् । कार्यता व्यवहारनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं संबंधः । तथा च पृथग्व्यवहारनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत् पृथक्त्वम् । अयमस्मात् पृथक् इति व्यवहारं प्रति पृथक्त्वं कारणम् । कारणत्वं पृथक्त्वे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

पृथक्त्वस्य अधिकरणमाह सर्वेति ।

सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

सर्वद्रव्येषु वृत्तिः यस्य तत् । सप्तम्याः अधिकरणत्वं अर्थः । सर्वद्रव्याणां आधेयतासंबंधेन अधिकरणतायामन्वया । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबंधेन वृत्तिशब्दार्थं आधेयतायामन्वयः । तथा च सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्पदार्थोऽर्थः । यत्पदार्थस्य निरूपितत्वसंबंधेन षष्ठ्यर्थं आधेयत्वेऽन्वयः ।

आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वे अन्वयः । तथा च सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयः इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तु सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावत् । तस्य अभेदसंबंधेन पृथक्त्वेऽन्वयः । तथा च सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं पृथक्त्वम् ।

अथ संयोगनिरूपणम्

संयोगं निरूपयति ।

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः ।

संयुक्तस्य व्यवहारः संयुक्तव्यवहारः । तस्य हेतुः संयुक्तव्यवहारहेतुः । संयुक्तस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं विषयतायामन्वयः । विषयतायाः निरूपकत्वसंबंधेन व्यवहार शब्दार्थं ज्ञानजनकशब्दप्रयोग इत्येकदेश ज्ञानेऽन्वयः । शब्दप्रयोगस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन हेतुशब्दार्थं कारणतावदित्येकदेश कारणतायां अन्वयः । कारणतावतः अभेदसंबंधेन संयोगेऽन्वयः । तथा च संयुक्तनिष्ठ विषयता निरूपक ज्ञानजनक शब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्नः संयोगः । अथ लक्षणसमन्वयः । संयुक्त इति व्यवहारे विषयः संयुक्तः । विषयता संयुक्तनिष्ठा चेत् व्यवहारः संयुक्तनिष्ठविषयतानिरूपको भवति । संयुक्तनिष्ठ विषयतानिरूपकः यो व्यवहारः । अयमस्मात्संयुक्त इत्यादि व्यवहारः । व्यवहारं प्रति संयुक्तत्वं कारणम् । तन्निष्ठा कारणता । व्यवहारः कार्यम् । तन्निष्ठा कार्यता । तयोः निरूपितत्वं संबंधः । तथा च संयुक्तनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनक शब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावान् संयोगः । कारणतावतः अभेदसंबंधेन संयोगेऽन्वयः । तथा च संयुक्तनिष्ठ विषयतानिरूपक ज्ञानजनक शब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्नः संयोगः ।

संयोगस्य अधिकरणमाह ।

सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

सर्वद्रव्येषु वृत्तिः यस्य सः । सर्वद्रव्याणां आधेयतासंबंधेन सप्तम्यर्थं अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबंधेन वृत्तिशब्दार्थं आधेयत्वेऽन्वयः । सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । यस्य इत्यत्र यन्निरूपित आधेयत्वं इति शाब्दबोधः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन यन्निरूपित आधेयत्वे अन्वयः । तथा च सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयः इति विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधः । समासवाक्यात्तु सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावान् । तस्य अभेदसंबंधेन संयोगे अन्वयः । तथा च सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नः संयोगः ।

अथ विभागनिरूपणम्

अथ क्रमप्राप्तं विभागं लक्षयति ।

संयोगनाशको गुणो विभागः ।

संयोगस्य नाशकः संयोगनाशकः । संयोगस्य आधेयतासम्बन्धेन षष्ठ्यर्थं प्रतियोगितायामन्वयः । प्रतियोगितायाः निरूपकत्वसम्बन्धेन नाश शब्दार्थं ध्वंसेऽन्वयः । ध्वंसस्य स्वनिष्ठजन्यता निरूपितत्वसम्बन्धेन ण्वुल् प्रत्ययार्थं जनकतावान् इत्येकदेश जनकतायामन्वयः । जनकतावतः अभेदसम्बन्धेन विभागेऽन्वयः । तथा च संयोगनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक ध्वंसनिष्ठ जन्यतानिरूपित जनकतावदभिन्नः विभागः । गुणस्य अभेदसंबंधेन विभागेऽन्वयः । तथा च संयोगनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक ध्वंसनिष्ठ जन्यतानिरूपित जनकतावदभिन्नः गुणाभिन्नः विभागः ।

विभागे लक्षणसमन्वयः । संयोगनिष्ठ जन्यतानिरूपित जनकत्वे सति गुणत्वं विभागस्य लक्षणम् । विभागेन संयोगस्य नाशो भवति । अतः संयोगनाशं प्रति विभागः जनकः । जनकता विभागनिष्ठा ।

संयोगनाशः जन्यः । जन्यता संयोगनाशनिष्ठा तयोर्निरूपितत्वं संबंधः ।
तथा च संयोगनाशनिष्ठ जन्यतानिरूपित जनकतावान् विभागः ।
तस्य अभेदसंबंधेन विभागेऽन्वयः । तथा च संयोगनाशनिष्ठ जन्यता
निरूपित जनकतावदभिन्नः विभागः । इति लक्षणसमन्वयः ।

गुणत्वं विभागस्य लक्षणमित्युक्ते रूपादीनामपि गुणत्वात्
तत्रातिव्याप्तिः । अतः लक्षणे सत्यन्तं निवेशनीयं रूपादौ संयोगनाश
कत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः । संयोगनाशकत्वं विभागस्य लक्षण
मित्येवोक्ते संयोगेऽतिव्याप्तिः । ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वात्
संयोगनाशं प्रति संयोगस्य कारणत्वेन तत्र अतिव्याप्तिः । अतः
गुणत्वं लक्षणे निवेशनीयं तत्र गुणत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

विभागस्य अधिकरणमाह ।

सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्बोध्यम् । सर्वद्रव्यनिष्ठ अधिकरणता
निरूपित आधेयतावदभिन्नः वियोगः ।

अथ परत्वापरत्वनिरूपणम्

परापरत्वे युगपन्निरूपयति ।

परापरव्यवहारासाधाराणकारणे परत्वापरत्वे ।

परं च अपरं च परापरे । परापर इति व्यवहारः परापर-
व्यवहारः तस्य असाधारणे कारणे परापरासाधारण कारणे ।
(असाधारणं च तत् कारणं च) इति विग्रहः ।

अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थम् । इतिपद समभिव्याहृत परापर
शब्दस्य ज्ञानजनक शब्दप्रयोग इत्यर्थः । परापरनिष्ठ विषयतानिरू
पकत्वस्य आश्रयता संबंधेन ज्ञानजनक शब्दप्रयोग इत्येकदेश ज्ञानेऽन्वयः ।

व्यवहारस्य इत्यत्र षष्ठ्याः कार्यत्वमर्थः । शब्दप्रयोगस्य
आधेयता संबंधेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपित

त्वसंबंधेन असाधारण कारणवदित्येकदेश कारणतायां अन्वयः । कारणतावतोः अभेद संबंधेन परत्वापरत्वयोः अन्वयः । तथाच परापरनिष्ठ विषयता निरूपकत्वाश्रय ज्ञानजनकशब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्ने परत्वापरत्वे ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् अनेन वाक्येन परत्वापरत्वयोः लक्षणमुच्यते । तत्किमिति चेत् परापरनिष्ठ विषयता निरूपक ज्ञानजनकशब्दप्रयोगनिष्ठ कार्यता निरूपित कारणतावत्त्वं परत्वापरत्वयोर्लक्षणम् । चैत्रः मैत्रात्परः मैत्रः चैत्रादपरः इत्याकारक व्यवहारो जायते । तादृश व्यवहारे विषयः परापरे । विषयता परापरनिष्ठा परापरनिष्ठा विषयता किन्निरूपिता व्यवहारनिरूपिता चेत् व्यवहारः परापरनिष्ठ विषयता निरूपको भवति । कुतः इति चेत् या यन्निरूपिता सा तन्निरूपिका भवति इति न्यायात् । तथा च परापरनिष्ठ विषयता निरूपको यो व्यवहारः चैत्रः मैत्रात्परः मैत्रः चैत्रादपरः इत्याकारक व्यवहारः तादृश व्यवहारं प्रति कारणे परत्वापरत्वे । कारणता परत्वापरत्वनिष्ठा । कार्यं व्यवहारः कार्यता व्यवहारनिष्ठा तयोः निरूपितत्व संबंधः इति लक्षण समन्वयः ।

पृथिव्यादि चतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते द्विविधे । दिक्कृते कालकृते चेति । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वं । समीपस्थे दिक्कृतं अपरत्वं । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं कनिष्ठे कालकृतं अपरत्वं ।

पृथिवी आदी यस्य तत् पृथिव्यादि । पृथिव्यादि च तत् चतुष्टयं च पृथिव्यादि चतुष्टयं । पृथिव्यादि चतुष्टयं च मनश्च पृथिव्यादिचतुष्टयमनांसि । पृथिव्यादि चतुष्टयमनस्सु वृत्तिः ययोस्ते पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी इति विग्रहः । पृथिव्यादि चतुष्टयमनस्सु इत्यत्र सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । पृथिव्यादि चतुष्टयमनसां आधेयता संबंधेन अधिकरणतायां अन्वयः । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोनिष्ठ अधिकरणता । वृत्ति शब्दस्य आधेयत्वमर्थः । अधिकरणतायां

निरूपितत्व संबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य अभेद संबंधेन परत्वापरत्वयोरन्वयः । द्विविधे इत्यत्र शाब्दद्वोधस्तु पूर्ववत् ।

तथाच पृथिव्यादिचतुष्टयमनोनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयता वदभिन्ने परत्वापरत्वे दिक्कृत परत्वापरत्वाभिन्न कालकृत परत्व अपरत्वाभिन्न द्वित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्ने ।

अथ गुरुत्वनिरूपणम्

गुरुत्वं लक्षयति आद्येति

आद्यपतनासमवायिकरणं गुरुत्वम् ।

आद्यं च तत् पतनं च आद्यपतनं । तस्य असमवायिकारणं आद्यपतनासमवायिकारणम् । आद्यशब्दस्य आद्यमर्थः । पतनशब्दस्य पतनमर्थः । आद्यस्य अभेद संबंधेन पतनेऽन्वयः । तथाच आद्या भिन्नपतनं । आद्यपतनस्य इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । आद्य पतनस्य निरूपितत्व संबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । असमवायिकारण शब्दस्य समवाय संबंधावच्छिन्न कार्यता निरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणतावत् इत्यर्थः । आधेयत्वस्य आश्रयता संबंधेन एकदेश कार्यतायामन्वयः । तस्य अभेद संबंधेन गुरुत्वे अन्वयः । तथा च आद्याभिन्नपतन निरूपित आधेयत्वाश्रय समवाय संबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणतावदभिन्नं गुरुत्वम् ।

इदं खलु लक्षणवाक्यं । अनेन वाक्येन गुरुत्वस्य लक्षणमुच्यते तत्किमिति चेत् आद्यपतननिष्ठ समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणत्वं गुरुत्वस्य लक्षणम् । गुरुत्वे लक्षण समन्वयः । तत्कथमिति चेत् फले समवायसंबंधेन आद्यपतनं प्रति गुरुत्वं समवाय संबंधेन कारणम् । कार्यता आद्यपतननिष्ठा । कारणता गुरुत्वनिष्ठा तयोर्निरूपितत्वं संबंधः ।

अतः समवायसंबंधावच्छिन्न आद्यपतननिष्ठ समवायसंबंधावच्छिन्न कारणत्वं गुरुत्वे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

अत्र लक्षणे आद्यत्वानिवेशे वेगेऽतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् द्वितीयादिपतनं प्रति वेगस्य कारणत्वेन वेगेऽतिव्याप्तिः अतः पतने आद्यपदं निवेशनीयम् । आद्यपतनं प्रति वेगस्य कारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

कारणतायां समवायसंबंधावच्छिन्नत्वानिवेशे समवायिकारणे फले अतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् समवायसंबंधेन आद्यपतनं प्रति फलस्य तादात्म्य संबंधेन कारणत्वेन समवायसंबंधावच्छिन्न आद्यपतननिष्ठ समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित तादात्म्यसंबंधावच्छिन्न कारणतायाः फले सत्वादतिव्याप्तिः । अतः कारणतायां समवायसंबंधावच्छिन्नत्वम् निवेशनीयम् । इदानीं न अतिव्याप्तिः । समवायसंबंधेन आद्यपतनं प्रति फलस्य तादात्म्यसम्बन्धेन कारणत्वेऽपि समवायसंबंधेन कारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

गुरुत्वस्य अधिकरणमाह ।

पृथिवीजलवृत्ति

पृथिवीजलनिष्ठ अधिकरणता निरूपित आवेयतावदभिन्नं गुरुत्वम् ।

अथ द्रवत्वनिरूपणम्

द्रवत्वं लक्षयति । आद्येति

आद्यस्यन्दनासामवायिकरणं द्रवत्वम् ।

आद्यं च तत् स्यंदनं च आद्यस्यंदनम् । तस्य असमवायिकरणं द्रवत्वम् । इति विग्रहः ।

आद्य शब्दस्य आद्यमर्थः । स्यंदन शब्दस्य स्यंदनमनर्थः । आद्यस्याभेदसंबन्धेन स्यंदनेऽन्वयः । आद्याभिन्नस्यंदनम् । षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । आद्याभिन्नस्यंदनस्य निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आद्याभिन्नस्यंदननिरूपित आधेयत्वम् ।

असमवायिकारण शब्दस्य समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणत्वमर्थः । आधेयत्वस्य आश्रयतासंबंधेन समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणत्वेऽन्वयः । कारणतायाः अभेदसंबंधेन द्रव्यत्वेऽन्वयः । तथा च आद्य-स्यंदननिरूपित आधेयत्वाश्रय समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणतावदभिन्नं द्रवत्वम् ।

द्रवत्वे लक्षणसमन्वयः । जले समवायसंबंधेन आद्यस्यंदनं प्रति द्रवत्वं समवायसम्बन्धेन कारणम् । आद्यस्यन्दनं कार्यम् । कार्यता आद्यस्यन्दननिष्ठा कारणं द्रवत्वम् । कारणता द्रवत्वनिष्ठा । तयो-निरूपितत्वं सम्बन्धः ।

अतः समवायसम्बन्धावच्छिन्न आद्यस्यंदननिष्ठ समवायसम्बन्धावच्छिन्न कारणत्वं द्रवत्वे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

अत्र लक्षणे स्यन्दने आद्यत्वानिवेशे वेगेऽतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् द्वितीयादि स्यन्दनं प्रति वेगस्य कारणत्वात् अतिव्याप्तिः । अतः स्यन्दने आद्यत्वं निवेशनीयम् । आद्यस्यन्दनं प्रति वेगस्य कारणत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

कारणतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे समवायिकारणे जले अतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् समवायसम्बन्धेन आद्यस्यन्दनं प्रति जलस्य तादात्म्यसम्बन्धेन कारणत्वेन अतिव्याप्तिः । अतः कारणतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । समवायसम्बन्धावच्छिन्न आद्यस्यन्दनं प्रति जलस्य तादात्म्यसम्बन्धेन कारणत्वेऽपि समवायसम्बन्धेन कारणत्वाभावात् ।

तस्य अधिकरणमाह ।

पृथिवीजलतेजोवृत्तिः ।

पृथिवीजलतेजोनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं द्रवत्वम् ।

तद्विविधम् । सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । सांसिद्धिकं जले । नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगजं द्रवत्वं । तेजसि सुवर्णादौ ।

शाब्दबोधस्तु इत्थम् । जलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेय-
तावदभिन्नं सांसिद्धिकद्रवत्वम् । पृथिवी तेजोनिष्ठ अधिकरणतानिरू-
पित आधेयतावदभिन्नं नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।

पृथिव्यभिन्न घृतादिनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं
नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।

तेजोभिन्न सुवर्गनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नं
नैमित्तिकं द्रवत्वम् ।

अथ स्नेहनिरूपणम्

चूर्णादि पिंडीभावहेतुगुणः स्नेहः ।

चूर्णादीनां पिंडीभावः तस्य हेतुः इति विग्रहः । चूर्णादीनां
इत्यत्र षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । पिंडीभावेत्यत्र पिंडीभावोऽर्थः ।
चूर्णादीनां आधेयतासम्बन्धेन पिंडीभावेऽन्वयः । पिंडीभावस्य इत्यत्र
षष्ठ्याः कार्यत्वमर्थः । चूर्णादिनिष्ठ पिंडीभावस्य आधेयतासम्बन्धेन
षष्ठ्यर्थं कार्यतायामन्वयः । कार्यतायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन हेतु
शब्दार्थं कारणतावान् इत्येकदेशं कारणतायामन्वयः । कारणतावतः
अभेदसम्बन्धेन स्नेहेऽन्वयः । गुणस्यापि अभेदसम्बन्धेन स्नेहेऽन्वयः ।
तथा च चूर्णादिनिष्ठ पिंडीभावनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावदभिन्नः
गुणाभिन्नः स्नेहः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन स्नेहस्य लक्षणमुच्यते ।
चूर्णादि पिंडीभावनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणत्वे सति गुणत्वं स्नेहस्य
लक्षणम् । स्नेहे लक्षणसमन्वयः । तत्कथमिति चेत् चूर्णादि पिंडी
भावं प्रति कारणं स्नेहः । पिंडीभावः कार्यः । कारणता स्नेहनिष्ठा ।
कार्यता पिंडीभावनिष्ठा तथोन्निरूपितत्वं सम्बन्धः । तथा च चूर्णादि
पिंडीभावनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्वं स्नेहे सत्वाल्लक्षण
समन्वयः ।

अत्र विशेषणमात्रोक्तौ कालेश्वरेच्छादावतिव्याप्तिः । ईश्वरेच्छादीनां कार्यसामान्यं प्रति कारणत्वेन पिंडीभावरूपकार्यं प्रति ईश्वरेच्छादीनां कारणत्वेन पिंडीभावनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्वं ईश्वरेच्छादौ सत्वात् अतिव्याप्तिः । अतः गुणत्वोपादानम् । अत्र गुणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । गुणत्वमात्रोक्तौ रूपादावतिव्याप्तिः । अतः विशेषणं देयं रूपादीनां चूर्णादिपिंडीभावं प्रति अकारणत्वं नातिव्याप्तिः ।

जलमात्रवृत्तिः ।

जल एव जलमात्रम् । जलमात्रे वर्तते इति जलमात्रवृत्तिः । शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थम् । जलनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संबंधनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावाश्रयजलनिष्ठ अधिकरणतानिरूपक आधेयतावदभिन्नः स्नेहः ।

अथ शब्दनिरूपणम्

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः ।

श्रोत्रेण ग्राह्यः श्रोत्रग्राह्यः । श्रोत्रेण इत्यत्र तृतीयायाः जन्यत्वमर्थः ग्रहधातोर्ज्ञानमर्थः । श्रोत्रस्य स्वनिष्ठजनकता निरूपित्वसंबंधेन जन्यत्वेऽन्वयः । जन्यत्वस्य आश्रयतासंबंधेन ग्रहधात्वर्थं ज्ञानेऽन्वयः । ण्वुल् प्रत्ययस्य विषयतावानित्यर्थः । ज्ञानस्य निरूपितत्वसंबंधेन विषयतावदित्येकदेश विषयतायां अन्वयः । विषयतायाः अभेदसंबंधेन शब्देऽन्वयः । गुणस्य अभेदसंबंधेन शब्देऽन्वयः । तथा च श्रोत्रनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय विषयतावदभिन्नः गुणाभिन्नः शब्दः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अतेन वाक्येन शब्दस्य लक्षणमुच्यते । तत्किमिति चेत् श्रोत्रेन्द्रियनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय ज्ञाननिरूपित विषयत्वे सति गुणत्वं शब्दस्य लक्षणम् । शब्दे लक्षणसमन्वयः । तत्कथमिति चेत् श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दज्ञानं जायते । अतः श्रोत्रेन्द्रियं जनकम् । शब्दज्ञानं जन्यम् । जन्यता शब्दज्ञाननिष्ठा । जनकता श्रोत्रेन्द्रियनिष्ठा । तयोः निरूपितत्वं संबंधः । तथा च श्रोत्रेन्द्रियनिष्ठ

जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रयः यज्ज्ञानं शब्दज्ञानम् । ज्ञाने विषयः शब्दः । विषयत्वमपि शब्दे वर्तते गुणत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

गुणत्वं शब्दस्य लक्षणमित्येवोक्तौ रूपादावतिव्याप्तिः । अतः विशेषणं देयम् । रूपादौ श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

तावन्मात्रोक्तौ गुणत्वानुपादाने शब्दत्वेतिव्याप्तिः येनेन्द्रियेण या व्यक्तिगृह्यते तेनेन्द्रियेण तन्निष्ठा जातिः तदभावश्च गृह्यते इति नियमात् श्रोत्रेन्द्रियेण यथा शब्दज्ञानं तथा शब्दत्वज्ञानमपि जायते अतः श्रोत्रेन्द्रियजन्य ज्ञानविषयत्वं शब्दत्वेऽपि वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः गुणत्वोपादानम् । शब्दत्वस्य जातिरूपत्वात् गुणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

आकाशमात्रवृत्तिः ।

आकाशनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संबंधनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावाश्रय आकाशनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नः शब्दः ।

सः द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति ।

ध्वन्यात्मकत्व वर्णात्मकत्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः शब्दः ।

ध्वन्यात्मको भेदादि । वर्णात्मको संस्कृतभाषादिरूपः ।

अथ बुद्धिनिरूपणम्

अथ बुद्धिं निरूपयति सर्वेति ।

सर्वव्यवहारहेतुः ज्ञानं बुद्धिः ।

सर्वे चते व्यवहाराश्च सर्वव्यवहाराः । तेषां हेतुः । सर्वव्यवहारहेतुः । सर्वव्यवहारशब्दस्य सर्वव्यवहाराः अर्थः । पण्ड्याः कार्यता अर्थः । सर्वव्यवहाराणां आधेयता संबंधेन कार्यताभामन्वयः । तथाच सर्वव्यवहारनिष्ठ कार्यता । हेतुशब्दस्य कारणतावतीति अर्थः । सर्वव्यवहारनिष्ठ कार्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन कारणतावतीत्येकदेश कारणतायामन्वयः । तस्याः अभेद संबंधेन बुद्धौ अन्वयः । ज्ञानस्य

अभेद संबंधेन बुद्धौ अन्वयः । तथाच सर्वव्यवहारनिष्ठ कार्यता
निरूपित कारणतावदभिन्ना बुद्धिः ज्ञानाभिन्ना ।

बुद्धि विभजते सेति ।

सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्चेति ।

द्वेविधे यस्याः सा द्विविधा । द्वित्वाब्दस्य द्विवसंख्यापर्याप्त्य
धिकरणे अर्थः । विधा शब्दस्य विभाजक धर्मा अर्थः । द्वित्वसंख्या
पर्याप्त्याधिकरणयोः अभेद संबंधेन विभाजकधर्मयोरन्वयः । तथाच
द्वित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरणाभिन्न विभाजकधर्मान्यतरत् ।

यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्किञ्चिद्वस्तु अर्थः । तस्य स्वनिष्ठ
अधिकरणता निरूपितत्वं संबंधेन षष्ठ्यर्थ-आधेयत्वेऽन्वयः । आधेय
त्वस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजकधर्मयोरन्वयः ।

तथा च द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरे यन्निरू
पित आधेयत्वाश्रयम् । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समास
वाक्यात् द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता
निरूपित अधिकरणतावती तस्याः अभेदसंबंधेन बुद्धौ अन्वयः ।

स्मृति शब्दस्य लक्षणया स्मृतित्वमर्थः । अनुभवपदस्य अनुभ-
वत्वमर्थः । स्मृतित्वस्य अभेदसंबंधेन विभाजकधर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः
अनुभवत्वस्य अभेदसंबंधेन विभाजकधर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः । एवं च
स्मृतित्वाभिन्न अनुभवत्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक
धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्ना बुद्धिः ।
इत्यखण्डशाब्दबोधः ।

अथ स्मृतिनिरूपणम्

अथ स्मृति निरूपयति संस्कारेति ।

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ।

संस्कार एव संस्कारमात्रम् । तेन जन्यं संस्कारमात्रजन्यम् ।
संस्कारमात्रेण इत्यत्र तृतीयायाः जनकता अर्थः । संस्कारमात्रस्य

आधेयतासंबंधेन जनकतायामन्वयः । तथा च संस्कारमात्रनिष्ठजनकता ।
 जन्य शब्दस्य जन्यतावती अर्थः । संस्कारमात्रनिष्ठ जनकतायाः
 निरूपितत्वसंबंधेन जन्यतावदित्येकदेश जन्यतायामन्वयः । तस्याः
 अभेदसंबंधेन ज्ञानऽन्वयः । ज्ञानस्याभेदसंबंधेन स्मृतौ अन्वयः । तथा च
 संस्कारमात्रनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यतावदभिन्ना ज्ञानभिन्ना स्मृतिः ।
 इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन स्मृतेर्लक्षणमुच्यते ।

संस्कारेतराजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं स्मृतेः
 लक्षणम् ।

दलकृत्यं—ज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणमित्युक्ते अनुभवेऽतिव्याप्तिः ।
 अनुभवस्यापि ज्ञानत्वात् । अतः तद्वारणाय संस्कारजन्यत्वं लक्षणे
 निवेशनीयम् । अनुभवत्वस्य इन्द्रियजन्यत्वेन संस्कारजन्यत्वाभावान्नाति
 व्याप्तिः । संस्कारजन्यत्वं स्मृतेः लक्षणं इत्युक्ते संस्कारध्वंसेऽति-
 व्याप्तिः । ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेन संस्कारध्वंसं रति
 संस्कारस्य कारणत्वात् संस्कारध्वंसस्य संस्कारजन्यत्वेन अतिव्याप्तिः
 इति चेन्न ज्ञानत्वं लक्षणे निवेशनीयम् । ध्वंसे ज्ञानत्वाभावान्नाति
 व्याप्तिः । संस्कारजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं स्मृतेर्लक्षणमित्युक्ते प्रत्यभि-
 ज्ञायां अतिव्याप्तिः प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वात् ज्ञानत्वाच्च ।
 अतः संस्कारेतराजन्यत्वं लक्षणे देयम् । प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारेतरं
 इन्द्रियजन्यत्वात् संस्कारेतराजन्यत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

अथानुभवनिरूपणम्

अथ अनुभवं निरूपयति ।

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवम् ।

तस्माद्भिन्नं तद्भिन्नम् । तस्मादित्यत्र तच्छब्दस्य स्मृतिरर्थः ।
 पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । स्मृतेराधेयतासंबंधेन प्रतियोगितायामन्वयः ।
 तथा च स्मृतिनिष्ठ प्रतियोगिता । भिन्न शब्दस्य भेदवानर्थः ।
 स्मृतिनिष्ठप्रतियोगिताया निरूपकत्वसंबंधेन भेदवदित्येकदेश भेदेऽन्वयः ।

तथा च स्मृतिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकभेदवान् भेदवतः अभेदसंबंधेन अनुभवेऽन्वयः । अनुभवस्य अभेदसंबंधेन ज्ञानेऽन्वयः । तथा च स्मृतिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक भेदवदभिन्नं ज्ञानं अनुभवाभिन्नम् ।

स्मृतिभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वं अनुभवस्य लक्षणम् । ज्ञानत्वमात्रोक्तौ स्मृतावतिव्याप्तिः । स्मृतेरपि ज्ञानत्वात् । अतः अतिव्याप्तिः इति चेन्न । अतः लक्षणे स्मृतिभिन्नत्वं निवेशनीयम् । स्मृतेः स्मृतिभिन्नत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । स्मृतिभिन्नत्वमात्रोक्तौ घटपटादिषु अतिव्याप्तिः । घटपटादेरपि स्मृतिभिन्नत्वात् । अतः ज्ञानत्वं लक्षणे निवेशनीयम् । घटपटादिषु ज्ञानत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

अनुभवं विभजते स इति ।

सः द्विविधः यथार्थोऽयथार्थश्चेति ।

द्वे विधे यस्य सः द्विविधः । द्विशब्दस्य द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणौ अर्थः । विधा शब्दस्य विभाजकधर्मान्यतरौ अर्थः । द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणस्य अभेदसंबंधेन विभाजकधर्मान्यतरयोरन्वयः । तथा च द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिणाकरभिन्न विभाजकधर्मान्यतरौ । यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्किञ्चिद्वस्तु अर्थः । यत्किञ्चिद्वस्तुनः स्वनिष्ठ अधिकरणतानिरूपितत्वसंबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । तथा च यन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् । तस्य आश्रयतासंबंधेन विभाजकधर्मयोरन्वयः । तथा च द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणाभिन्नविभाजकधर्मौ यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयौ । इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् । तस्य अभेदसंबंधेन अनुभवेऽन्वयः । तथा च द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नः अनुभवः ।

यत्पदार्थस्य लक्षणया यथार्थानुभवत्वमर्थः । अयथार्थपदस्य लक्षणया अयथार्थानुभवत्वमर्थः । यथार्थानुभवत्वस्य अभेदसंबंधेन विभाजकधर्मान्यतरस्मिन् अन्वयः । अयथार्थानुभवत्वस्य अभेदसंबंधेन विभाजक

धर्मान्यतरस्मिन्नन्वयः । तथा च यथार्थानुभवत्वाभिन्न अयथार्थानुभव-
त्वाभिन्न द्वित्वमंश्याप्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता
निरूपित अधिकरणतावदभिन्नः अनुभवः ।

अथ यथार्थानुभवनिरूपणम्

अथ यथार्थानुभवं निरूपयति । :

तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः ।

स अस्मिन्नस्तीति तद्वान् । तस्मिन् तद्वति । सः एत्यत्र
तच्छब्दस्य तद्धर्मोऽर्थः । यस्मिन्नित्यत्र इदं शब्दस्य यत्किञ्चिद्वस्तु अर्थः ।
तस्य आधेयतासंबन्धेन सप्तम्यर्थं अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः
निरूपितत्वसंबन्धेन अस् घात्वर्थं आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य ति
प्रत्ययार्थं आश्रयतासंबन्धेन तद्धर्मोऽन्वयः । तथा च यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ
अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः तद्धर्मः । इति विग्रहवाक्यात्
शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तद्धर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरण
तावान् । तस्य आधेयतासंबन्धेन सप्तम्यर्थं विशेष्यतायामन्वयः ।
विशेष्यतायाः निरूपकत्वसंबन्धेन अनुभवेऽन्वयः । यथार्थस्य अभेदसंबन्धेन
अनुभवेऽन्वयः । तथा च तद्धर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणताव
त्तिष्ठ विशेष्यतानिरूपकः अनुभवः यथार्थाभिन्नः ।

सः प्रकारः यस्य सः तत्प्रकारकः इति विग्रहः । यस्य इत्यत्र
यच्छब्दस्य अनुभवोऽर्थः षष्ठ्याः प्रकारित्वमर्थः । अनुभवस्य आधेयता
संबन्धेन प्रकारितायामन्वयः । प्रकार शब्दस्य प्रकारतावान् इत्यर्थः ।
प्रकारितायाः निरूपितत्वसंबन्धेन प्रकारतावानित्येकदेश प्रकारतायामन्वयः ।
प्रकारतावत्तः अभेदसंबन्धेन तद्धर्मोऽन्वयः । तथा च अनुभवनिष्ठ प्रका
रितानिरूपित प्रकारतावदभिन्नः तद्धर्मः । इति विग्रहवाक्यात् शाब्द
बोधः । समासवाक्यात् तद्धर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपित प्रकारितावान् ।
तस्य अभेदसंबन्धेन अनुभवेऽन्वयः । तथा च तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता
निरूपित प्रकारितावदभिन्नः अनुभवः ।

तथा च तद्धर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपक तद्धर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपित प्रकारितावदभिन्नः अनुभवः यथार्थानुभवः इति शाब्दबोधः फलितः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन यथार्थानुभवस्य लक्षणमुच्यते । तद्धर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वे सति तद्धर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् । अत्र लक्षणसमन्वयः । यत्र पुरो वर्तते घटे अयं घटः इत्याकारकं यत् ज्ञानं जायते सः यथार्थानुभवः । स एव लक्ष्यः । वर्तते तत्रेदं लक्षणं तथा हि तादृशज्ञाने त्रयो विधयाः । विशेष्यः प्रकारः संसर्गश्चेति । अत्र पुरोवर्ती घटः विशेष्यः घटत्वं प्रकारः । समवायः संसर्गः । तथा च तज्ज्ञानं घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकं समवायसंसर्गकं च भवति । एवं च अत्र तच्छब्देन प्रकारत्वोपलक्षितं घटत्वं ग्राह्यत्वम् । तद्धर्मः घटत्वम् । तन्निष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् घटः । तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं अनुभवे वर्तते । किञ्च तद्धर्मः घटत्वम् । तन्निष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वं घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वं अनुभवे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यम्—१) तद्धर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपक अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणमित्येवोक्तौ शुक्तिं दृष्ट्वा इदं रजतमिति भ्रमे अतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् तद्धर्मपदेन शुक्तित्वस्योपादाने, तद्धर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावती शुक्तिः । तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं शुक्तिनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं तादृश भ्रमे वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः तद्धर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वं निवेशनीयम् । अत्र तद्धर्मपदेन शुक्तित्वस्योपादाने शुक्तित्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वं भ्रमे नास्ति किन्तु रजतत्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वं वर्तते । अतः नातिव्याप्तिः ।

२) तावन्मात्रोक्तौ तद्धर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणमित्येवोक्तौ पुनः शुक्तिं दृष्ट्वा इदं

रजतमिति भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत्, तद्वर्मपदेन रजतत्वस्योपादाने रजतत्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वं भ्रमे वर्तते । अतः अतिव्याप्तिः इति चेत् तद्वर्मवन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं विशेषणं देयम् । तद्वर्मः रजतत्वं तन्निष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् रजतत्वनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् रजतम् । तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं रजतनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं शुक्ति दृष्ट्वा जाते इदं रजतमिति भ्रमे नास्ति । किन्तु शुक्तिनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं वर्तते । वतः नातिव्याप्तिः ।

३) एवमपि पुनः शुक्ति दृष्ट्वा इदं रजतमिति भ्रमे अतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् तद्वर्मः रजतत्वम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्न तद्वर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् शुक्तिः । (कालिकसंबन्धेन रजतत्वं शुक्लौ भासते) तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं भ्रमे वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः तद्वर्मनिष्ठ आधेयतायां प्रकारतावच्छेदक संबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । अत्र इदं रजतमिति भ्रमे शुक्लौ रजतत्वं समवायसंबन्धेन भासते । अतः प्रकारतावच्छेदकसंबन्धः समवायसंबन्धः । कुतः इति चेत् विशेष्ये तद्वर्मः येन संबन्धेन भासते सः संबन्धः प्रकारतावच्छेदकसंबन्धः इति नियमात् प्रकारतावच्छेदक संबन्धावच्छिन्न (समवायसंबन्धावच्छिन्न) तद्वर्मनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावत् रजतं न तु शुक्तिः । अतः तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं रजतनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं भ्रमे नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

४) अत्र अनुभवत्वानुपादाने रजतं मे भूयादिति । इच्छाया मतिव्याप्तिः । तत्कथमिति तादृश इच्छायां रजते रजतत्वं भासते । अतः रजतत्ववद्भजतनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वम् । रजतत्वप्रकारत्वमपि वर्तते इति अतिव्याप्तिः । इच्छायामनुभवत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

५) एवमपि रंगरजतयो इमे रजतरंगे इति रंगं दृष्ट्वा इदं रजतं इति, रजतं दृष्ट्वा इदं रंगमिति समूहात्मनात्मक भ्रमेऽतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् तद्वर्म पदेन रजतत्वस्योपादाने तद्वर्मनिष्ठ

आधेयता निरूपित अधिकरण तावत् रजतम् । तन्निष्ठ विशेष्यकत्वं भ्रमे वर्तते । तद्धर्मः रजतत्वम् तत्प्रकारकत्वं वर्तते । अनुभवत्वमपि वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः प्रकारताविशेष्यतयोः निरूप्य निरूपकभावसंबन्धः निवेशनीयः । तथा च तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपिता या तद्धर्मवन्निष्ठा विशेष्यता तन्निरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् ।

तादृशभ्रमे रंगाशे रजतत्वस्य भानात् रजतत्वनिष्ठ प्रकारतायाः रजतनिष्ठ विशेष्यताया निरूप्य निरूपक भावसंबन्धो नास्तीति नातिव्याप्तिः । तथाच तद्धर्मनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यता निरूपिता या तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता तन्निरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् ।

अथार्थानुभवनिरूपणम्

तदभाववति तत्प्रकारकानुभवोऽयथार्थः ।

तस्याभावः तदभावः । तदभावः अस्मिन्नस्तीति तदभाववान् । तस्मिन् तदभाववति ।

तस्य अभावः । तच्छब्दस्य तद्धर्मः इत्यर्थः । षष्ठ्याः प्रतियोगित्वमर्थः । तद्धर्मस्य आधेयता संबन्धेन षष्ठ्यर्थं प्रतियोगितायामन्वयः तथाच तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता । प्रतियोगितायाः निरूपकत्वसंबन्धेन अभाव शब्दार्थ अभावेऽन्वयः । तथाच तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभावः ।

अस्मिन्नित्यत्र इदंपदस्य यत्किञ्चिद्वस्तु इत्यर्थः सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । यत्किञ्चिद्वस्तुनः आधेयता संबन्धेन अधिकरणतायामन्वयः । अस् धातोराधेयत्वम् । अधिकरणतायाः निरूपकत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य 'ति' प्रत्ययार्थ आश्रयता संबन्धेन तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभावेऽन्वयः । तथाच यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता

निरूपक अभावः इति विग्रहवाक्यजन्यबोधः । समासवाक्यात् तद्धर्मं निष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभाव निष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावान् ।

सप्तम्याः विशेष्यत्वमर्थः । अधिकरणतावतः आधेयता संबंधेन विशेष्यतायामन्वयः । विशेष्यतायाः निरूपितत्वसंबंधेन अयथार्थानुभवेऽन्वयः ।

तत्प्रकारकः इत्यत्र सः प्रकारः यस्य सः । अस्य इत्यत्र तच्छब्दस्य अयथार्थानुभवः इत्यर्थः षष्ठ्याः प्रकारित्वमर्थः । अयथार्थानुभवस्य आधेयता संबंधेन प्रकारित्वेऽन्वयः । तथाच अयथार्थानुभव निष्ठ प्रकारिता । प्रकारशब्दस्य प्रकारतावदित्येकदेश प्रकारतायामन्वयः । प्रकारतावतः अभेदसंबंधेन तच्छब्दार्थं तद्धर्मोऽन्वयः । तथाच अयथार्थानुभव निष्ठ प्रकारिता निरूपित प्रकारतावदभिन्नः तद्धर्मः । इति विग्रहवाक्यजन्य शाब्दबोधः । समासवाक्यात् तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपित प्रकारितावदभिन्न अयथार्थानुभवः ।

तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभावनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यता निरूपक तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपक प्रकारितावदभिन्नः अयथार्थानुभवः । इति शाब्दबोधः फलितः ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन अयथार्थानुभवस्य लक्षणमुच्यते । तत्किमिति चेत् तत्र प्रकारीभूत धर्मः (तद्धर्मः) रजतत्वम् । तन्निष्ठप्रतियोगिता निरूपक अभावः रजत्वाभावः । रजतत्वाभाववती शुक्तिः । तन्निष्ठ विशेष्यता निरूपकत्वं अयथार्थानुभावे वर्तते । किञ्च प्रकारी भूत धर्मः रजतत्वं । रजतत्व प्रकारत्वमपि वर्तते । अनुभवत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं—तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपकत्वे सति अनुभवत्वं अयथार्थानुभवस्य लक्षणमित्येवोक्तौ रजतं दृष्ट्वा इदं रजतमिति यथार्थानुभावेऽतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् तद्धर्मः रजतत्वं । तत्प्रकारकत्वं यथार्थानुभावे वर्तते । अनुभवत्वमपि वर्तते इति अतिव्याप्तिः ।

अतः तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभावनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यता निरूपकत्वं निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । तद्धर्म पदेन रजतत्वस्य उपादानात् तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभाववत् रजतत्वाभाववत् शुक्तिः । न तु रजतम् । अतः शुक्तिनिष्ठ विशेष्यता निरूपकत्वं यथार्थानुभवे नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

२) (तावन्मात्रोक्तौ) तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभावनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यता निरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणमित्येवोक्तौ, रजतं दृष्ट्वा इदं रजतमिति यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् तद्धर्म पदेन शुक्तित्वस्योपादाने तद्धर्मनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभाववत् रजतम् । तन्निष्ठ विशेष्यता निरूपकत्वं अनुभवत्वं च यथार्थानुभवे वर्तते इति अतिव्याप्तिः अतः तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपकत्वं निवेशनीयम् इदानीं नातिव्याप्तिः ।

तद्धर्मपदेन शुक्तित्वस्योपादानात् तद्धर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपकत्वं शुक्तित्वनिष्ठ प्रकारता निरूपकत्वं इदं रजतं इति यथार्थानुभवे नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

३) अनुभवत्वानुपादाने अयथार्थं इच्छायामतिव्याप्तिः । तत्र शुक्तिविशेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वं च वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः अनुभवत्वं निवेशनीयम् ।

लक्षणे तु अनुभवत्वनिवेशे इच्छायां नातिव्याप्तिः । इच्छायां अनुभवत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

४) एवं समुदायात्मक यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् समूहालंबनात्मक यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् उक्त समूहालंबनात्मक यथार्थानुभवे रंगांशे रंगत्वं भासते । रजतांशे रजतत्वं भासते । तादृश यथार्थानुभवे रंगविशेष्यकत्वं रजत विशेष्यकत्वं च वर्तते । एवं रंगत्वप्रकारकत्वं रजतत्व प्रकारकत्वं च वर्तते

इति अतिव्याप्तिः । तादृश ज्ञानस्य रजतत्वाभाववद् रंगविशेष्यकत्वात् रजतत्वप्रकारकत्वान् । अतः प्रकारता विशेष्यतायाश्च निरूप्य निरूपकभाव संबंधः निवेशनीयः ।

तद्वर्मनिष्ठ प्रकारता निरूपिता या तद्वर्मभाववन्निष्ठ विशेष्यता तन्निरूपकत्वे सति अनुभवत्वम् अयथार्थानुभवस्य लक्षणमिति फलितं । इदानीं उक्त यथार्थानुभवे नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् रंगांशे रंगत्वस्य भानात् रंगत्वनिष्ठ प्रकारितायाः रंगनिष्ठ विशेष्यतायाश्च निरूप्यनिरूपकभाव संबंधः वर्तते । न तु रंगत्वाभाववद्रजतविशेष्यकत्वं वर्तते इति नातिव्याप्तिः ।

एवमपि रजतं दृष्ट्वा इदं रजतमिति यथार्थानुभवे पुनरतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् रजते रजतत्वं समवायसंबंधेन वर्तते । न तु संयोगसंबंधेन । अतः संयोगसंबंधावाच्छिन्न रजतत्वनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक अभावत् रजतम् । तद्विशेष्यकत्वं यथार्थानुभवे वर्तते किं च प्रकारकत्वमपि वर्तते इति अतिव्याप्तिः । तद्वर्मनिष्ठ प्रतियोगितायाम् प्रकारतावच्छेदक संबंधावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ।

तद्वर्मनिष्ठ प्रकारिता निरूपिता या तद्वर्मनिष्ठ प्रकारतावच्छेदक संबंधावाच्छिन्न प्रतियोगिता निरूपक अभाववन्निष्ठ विशेष्यता तन्निरूपकत्वे सति अनुभवत्वम् अयथार्थानुभवस्य लक्षणमिति फलितं । इदानीं यथार्थानुभवे नातिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् उक्त यथार्थानुभवे रजते रजतत्वं प्रकारतावच्छेदक समवाय संबंधेन वर्तते । अतः तद्वर्मनिष्ठप्रकारतावच्छेदक समवाय संबंधावच्छिन्न प्रतियोगिता निरूपक अभावो रजते नास्ति । अभाववती शुक्तिरेव । तद्विशेष्यकत्वं यथार्थानुभवे नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

संवाप्रमेत्युच्यते (स एव भ्रम इत्युच्यते)

यथार्थानुभवविभागनिरूपणम्

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमितिशाब्दभेदात् ।

शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्यम् । चतस्रः विधाः यस्य सः इति विग्रहः । चतस्र पदस्य चतुष्ट्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरणमर्थः । विधा शब्दस्य विभाजक धर्मान्यतमवन्त अर्थः चतुष्ट्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरणस्य अभेदसंबंधेन विभाजक धर्मेष्वन्वयः । चतुष्ट्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरणाभिन्न विभाजकधर्मान्यतमवन्तः ।

यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत् अर्थः । यस्य स्वनिष्ठ अधिकरणता निरूपितत्वं संबंधेन षष्ठ्यर्थ आधेयत्वे अन्वयः । तथा च यन्निरूपित आधेयत्वं । आधेयत्वस्य आश्रयता संबंधेन विभाजक धर्मान्यतमेष्वन्वयः । तथा च चतुष्ट्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरणाभिन्न विभाजक धर्मान्यतमवन्तः यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयाः इति विग्रहवाक्यात् शाब्दबोधः । समासवाक्यात् चतुष्ट्वसंख्या पर्याप्त्याधिकरण विभाजक धर्मान्यतमनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् । तस्य अभेद संबंधेन यथार्थानुभवेऽन्वयः ।

प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शाब्दभेदात् इत्यत्र प्रत्यक्षं च अनुमितिश्च उपमितिश्च शाब्दं च प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शाब्दानि । तेषां भेदः शाब्दभेदः । तस्मात् शाब्दभेदात् प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दानामि षष्ठ्याः आधेयत्वमर्थः । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दानां निरूपितत्वं संबंधेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्याश्रयता संबंधेने भेदशब्दार्थ असाधारण धर्मेष्वन्वयः । तथाच प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दनिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारणधर्माः । असाधारणां पञ्चम्यर्थ अभेदसंबंधेन विभाजक धर्मेष्वन्वयः ।

तथा च प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दनिरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न चतुष्ट्व संख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नः यथार्थानुभवः ।

तत्करणविभागनिरूपणम्

तत्करणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्
 शब्दबोवस्तु पूर्वतत् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दनिष्ठ कार्यता
 निरूपित कारणतावान् चतुष्ट्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक
 धर्मान्यतमनिष्ठ आवेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नः ।

करणत्वनिरूपणम्

असाधारण कारणं करणं (व्यापारवत्)

इदं खलु लक्षणवाक्यम् अनेन वाक्येन करणस्य लक्षणमाह ।
 व्यापारवत्वे सति असाधारणकारणत्वं करणस्य लक्षणम् ।

घटं प्रति दण्डः असाधारण कारणम् । तत्रच दण्डे इदं
 लक्षणं वर्तते । तत्कथमिति चेत् घटं प्रति दण्डः भ्रमणरूप व्यापा
 रवत्तासंबन्धेन असाधारण कारणम् । अतः उक्तलक्षणस्य दण्डे विद्य
 मानत्वलक्षण समन्वयः ।

व्यापारवत्त्वं नाम ताज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् चक्रभ्रमणं
 च दण्डजन्यम् । एवं दण्डजन्यघटजनकं एवं रूपज्ञानं प्रति चक्षुरिन्द्रियं
 करणम् । व्यापारः संयोगः । स च संयोगः चक्षुरिन्द्रियजन्यः एवः
 चक्षुरिन्द्रियजन्यरूपज्ञानजनकः ।

कारणत्वनिरूपणम्

उक्तलक्षणस्य कारणशब्दघटितत्वात् तद्वटक कारणशब्दार्थं विना
 कारणशब्दार्थो न भवति । अतः कारणलक्षणमाह ।

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ।

अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यनियत पूर्ववृत्तित्वं कारणस्य लक्ष
 णम् । वर्तते च इदं लक्षणम् घटं प्रतिकारणीभूत दण्डे । कथ
 मिति चेत् तत्र कार्यं घटः । कारणं दण्डः । कार्यव्यापकत्वं नाम

कार्याधिकरण वृत्ति अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । कार्यं घटः तदधिकरणं कपाले । कार्याधिकरणवृत्तिः यो अत्यन्ताभावः पटाभावः न तु दण्डाभावः । अभावप्रतियोगी पटः न तु दण्डः । अप्रति योगित्वं दण्डे । एवं दण्डश्च न अन्यथासिद्धः । अपि तु अनन्यथा सिद्धत्वम् दण्डे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

उक्तलक्षणस्य कार्यशब्दघटितत्वात् तज्ज्ञानं विना कारण शब्दस्यार्थज्ञानं न भवति । कुतः इति चेत् घटितज्ञानं प्रति घटकज्ञानस्य अवश्यकत्वात् । अतः कार्यशब्दार्थमाह ।

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।

उत्पत्तेः पूर्वं विद्यमानः अभावः प्रागभावः तत्प्रतियोगि कार्यं । तथाच प्रागभावप्रतिरोगित्वं कार्यस्य लक्षणम् । वर्तते च इदं लक्षणं कार्यभूतघटे । कथमिति चेत् घटोत्पत्तेः पूर्वं घटप्रागभावः वर्तते । तादृश अभावप्रतियोगी घटः । अभावप्रतियोगित्वं घटे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

समवायिकारणनिरूपणम्

कारणं त्रिविधम् । समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्

शब्दबोधस्तु इत्थम् । समवाय्यसमवायिनिमित्त निरूपित आधेयत्वाश्रय असाधारण धर्माभिन्न चतुष्ट्व संख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नं कारणम् ।

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायि कारणम् ।

यथा तन्तवः परस्य पटश्च स्वगतरूपादेः ।

यस्मिन्समवेतं यत्समवेतं । यत् शब्दस्य यत् इत्यर्थः । सप्तम्याः अधिकरणत्वमर्थः । यच्छब्दार्थस्य आधेयतासंबंधेन सप्तम्यर्थ अधिकरणतायामन्वयः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसंबंधेन समवायसंबंधावच्छिन्न आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्य अभेदसंबंधेन कार्ये अन्वयः ।

तथा च यन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न आधेयता वदभिन्नं कार्यम् ।

उत्पद्यते इत्यत्र उत्पद् शब्दस्य उत्पत्तिरित्यर्थः । उत्पत्तेः त्य प्रत्ययार्थ आश्रयतासंबंधेन कार्येऽन्वयः ।

तथा च यन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न आधेयतावदभिन्नं कार्यं उत्पत्त्याश्रयः ।

उत्पन्नं सत् कार्यं यस्मिन् समवेतं भवति तत् सववायिकारणम् । पटं प्रति तंतवः समवायिकारणम् । तत्कथमिति चेत् पटः उत्पन्नं सन् तंतुषु समवायसंबंधेन वर्तते । तत्र तंतवः तादात्म्यसंबंधेन वर्तते । तथा च समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यनिष्ठ कार्यतानिरूपित तादात्म्य संबंधावच्छिन्न कारणत्वं समवायिकारणस्य लक्षणम् ।

पटं प्रति तंतवः समवायिकारणम् । पटः समवायसंबंधेन तंतुषु वर्तते । अवयवावयविनोः समवायः तत्र तंतुषु तंतवः तादात्म्यसंबंधेन वर्तते । अतः पटनिष्ठ समवायसंबंधावच्छिन्न कार्यतानिरूपित तादात्म्यसंबंधावच्छिन्न कारणत्वं तंतुषु वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

एवं पटरूपं प्रति पटः समवायिकारणम् । पटरूपं पटे समवाय संबंधेन विद्यमानं सत् उत्पद्यते । तत्र पटे पटः तादात्म्यसंबंधेन वर्तते । समवायसंबंधावच्छिन्न पटरूपनिष्ठ कार्यतानिरूपित तादात्म्य संबंधावच्छिन्न कारणत्वं पटे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

अत्र कारणतायां तादात्म्य संबंधावाच्छिन्नत्वानुपादाने असमवायिकारणेऽतिव्याप्तिः । कथमिति चेत् समवायसंबंधेन पटं प्रति (पटरूपं) तंतुद्वयसंयोगः असमवायिकारणम् । अतः समवायसंबंधावच्छिन्न पटनिष्ठ कार्यतानिरूपित समवायसंबंधावाच्छिन्न कारणत्वं तंतुद्वयसंयोगे वर्तते इति अतिव्याप्तिः ।

अतः कारणतायां तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वं निवेने तु नातिव्याप्तिः । पटं प्रति तंतुद्वयसंयोगः समवासंबंधेन कारणम् । न तु तादात्म्यसंबंधेन कारणम् । अतः तादात्म्यसंबंधावच्छिन्न कारणतायाः तंतुद्वयसंयोगे अभावात् नातिव्याप्तिः ।

कार्येण कारणेन सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायि कारणम् । यथा तंतुसंयोगः पटस्य तंतुरूपं पटगतरूपस्य च ।

समवायसंबंधेन पटं प्रति तंतुद्वयसंयोगः असमवायि कारणम् कथमिति चेत् कार्येण पटेन सह एकस्मिन्नर्थे तंतु रूपार्थे तंतुद्वय संयोगः समवायेन विद्यमानं सत् कारणं भवति । समवायसंबंधावच्छिन्न पटनिष्ठ कार्यता निरूपित समवायसंबंधावच्छिन्न कारणत्वं तंतुद्वय संयोगे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

एवं पटरूपं प्रति तंतुरूपमपि असमवायिकारणम् । कथमिति चेत् स्वं तंतुरूपम् स्वकार्यं पटरूपम् । स्वकार्यसमवायिकरणं पटः । स च समवायसंबंधेन तंतुषु वर्तते । तत्र तंतुषु तंतुरूपं समवाय संबंधेन वर्तते इति लक्षणसमन्वयः । तथाच समवाय, स्वसमवायि कारण समवेतत्वान्यतर संबंधावच्छिन्न कार्यता निरूपित समवाय संबंधावच्छिन्न कारणत्वं असमवायिकारणस्य लक्षणम् ।

अथ निमित्तकारणनिरूपणम्

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् ।

तच्च तत् उभयं च तदुभयम् । उभयस्माद्भिन्नम् तदुभयभिन्नम् । इति विग्रहः ।

तथाच समवायिकारणभिन्नत्वे सति असमवायिकारणभिन्नत्वे सति कारणत्वं निमित्तकारणस्य लक्षणम् ।

यथा तुरीयेमादिकं पटस्य

पटं प्रति तुरीयेमादिकं निमित्तकारणं भवति । पटं प्रति तुरीयेमादिकं न समवायिकारणं नाप्यसमवायिकारणं अतः समवायिकारणभिन्नत्वात् असमवायिकारणभिन्नत्वात् [कारणत्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

अत्र कारणत्वं निमित्तकरणस्य लक्षणमित्येवोक्तौ समवायिकारणादावतिव्याप्तिः । तस्यापि कारणत्वात् । अतः दलद्वयं निवेशनीयम् ।

अत्र कारणत्वानुपादाने पाषाणादौ अतिव्याप्तिः । तस्य पटं प्रति समवायिकारणभिन्नत्वात् असमवायिकारणभिन्नत्वाच्च । अतः कारणत्वोपादाने नातिव्याप्तिः ।

तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणकारणं तदेव करणम् ।

समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणमध्ये यत् व्यापारवत् असाधारण कारणं तदेव करणम् ।

व्यापारवत्वे सति असाधारण कारणत्वं करणस्य लक्षणम् । असाधारणत्वानुपादाने ईश्वरादृष्टादेरपि व्यापारवत्वात् अतिव्याप्तिः । अतः असाधारणत्वम् निवेशनीयम् ।

प्रत्यक्षनिरूपणम्

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षानुमानादि निरूपित घटकत्वाश्रय प्रत्यक्षनिष्ठ विषयता निरूपक ज्ञाननिष्ठ कार्यता निरूपित कारणत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । प्रत्यक्षानुमानादिमध्ये प्रत्यक्षज्ञानं प्रति यत्करणं तदेव प्रत्यक्षप्रमाणम् ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

शाब्दबोधस्तु पूर्ववत् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिष्ठ जनकता निरूपित जन्यतावदभिन्नम् ज्ञानाभिन्नं प्रत्यक्षम् ।

लक्षणं तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ।

प्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियार्थसन्निकर्षः जनकः । प्रत्यक्षं जन्यं । जनकता इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिष्ठा । जन्यता प्रत्यक्षनिष्ठा तयोर्निरूपितत्वं संबन्धः । तथाच इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वं प्रत्यक्षे वर्तते ज्ञानत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

इन्द्रियं चक्षुरादिः । अर्थोघटादिः अनयोः सन्निकर्षः संयोगादिः । तच्चजन्यं यदयं घटः इति ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षमित्युच्यते ।

तद्द्विविधम् निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।

शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्वोध्यम् । निर्विकल्पकत्वाभिन्न सविकल्पकत्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयता निरूपित अधिकरणतावदभिन्नं प्रत्यक्षम् ।

निष्प्रकारकज्ञानं निर्विकल्पकम् ।

प्रकारताख्य विषयता शून्यमित्यर्थः ।

सप्रकारकज्ञानं सविकल्पकम्

प्रकारताख्य विषयता विशिष्टमित्यर्थः ।

यथा डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयं पाचकोऽयमिति

इदं ज्ञानं डित्थत्वप्रकारक डित्थविशेष्यकं, ब्राह्मणत्व प्रकारक ब्राह्मण विशेष्यकं श्यामत्वप्रकारक श्यामविशेष्यकं भवतीति प्रकारताख्य विषयताविशिष्टत्वाच्च लक्षणसमन्वयः ।

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः । संयोगः सयुक्तसमवायः सयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः समवेत समवायः विशेष्यविशेषणभावश्चेति ।

शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्ग्राह्यम् ।

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ।

घटविषयक प्रत्यक्षं यदा चक्षुरिन्द्रियेण जन्यते तदा संयोगः इन्द्रियार्थसन्निकर्षः अत्र इन्द्रियं चक्षुरर्थो घटः तयोः संबन्धः संयोगः ।

२) संयुक्तसमवायमुदाहरति ।

घटरूपत्त्प्रयक्षे संयुक्त समवायः ।

चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् । रूपत्व सामान्य प्रत्यक्षे संयुक्त समवेत समवायः । चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतम् । तत्र रूपत्वस्य समवायात् । श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् । शब्दस्य आकाश गुणत्वात् । गुण गुणिनोः समवायात् । शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः ।

श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् । अभाव प्रत्यक्षे विशेषण विशेष्यभावः सन्निकर्षः । भूतलं घटाभाववत् इत्यत्र चक्षुसंयुक्त भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् । एवं सन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तत्करणमिन्द्रियम् । तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ।

इति प्रत्यक्ष परिच्छेदः ।

अथ अनुमानपरिच्छेदः

अनुमितिकरणमनुमानम् ।

अनुमितेः करणं अनुमितिकरणम् । षष्ठ्याः कार्यत्वमर्थः अनुमितेराधेयता संबंधेन षष्ठ्यर्थं कार्यतायामन्वयः । अनुमितिनिष्ठ कार्यता । करणशब्दस्य व्यापारसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमर्थः । अनुमिति निष्ठकार्यतायाः निरूपितत्वसंबन्धेन व्यापारसंबन्धावच्छिन्न कारणतायां अन्वयः । कारणतावतः अभेद संबंधेन अनुमानेऽन्वयः ।

तथाच अनुमितिनिष्ठ कार्यतानिरूपित व्यापारसंबन्धावच्छिन्न कारणतावदभिन्नं अनुमानम् ।

इदं खलु लक्षणवाक्यम् । अनेन वाक्येन अनुमानस्य लक्षणं मुच्यते । अनुमितिनिष्ठ कार्यता निरूपित व्यापार संबंधावाच्छिन्न कारणत्वं अनुमानस्य लक्षणम् । अनुमाने लक्षणं समन्वयः । पर्वतो वह्निमानित्याकारक अनुमितिं प्रति वह्निव्याप्यो धूमः इत्याकारक परामर्शरूपव्यापारवृत्तासंबन्धेन कारणम् ।

अत्र अनुमितिः कार्यं कार्यता अनुमितिनिष्ठा कारणं वह्निव्याप्यो धूमः इति व्याप्तिज्ञानम् । कारणता व्याप्तिज्ञाननिष्ठा । व्यापारः परामर्शः । अनुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानस्य व्यापारसंबन्धेन कारणत्वात् ।

अनुमितिनिष्ठ कार्यतायाः व्यापारसंबन्धावच्छिन्न अनुमाननिष्ठ कारणतायाञ्च निरूपितत्वं संबंधः । तथाच अनुमितिनिष्ठ कार्यता निरूपित व्यापारसंबन्धावच्छिन्न कारणत्वमनुमानस्य लक्षणम् ।

वन्हिव्याप्यो धूमः इत्याकारक अनुमाने (व्याप्तिज्ञाने) इदं लक्षणं वर्तते । कथमिति चेत् पर्वतो वन्हिमान् इति अनुमितिं प्रति वन्हिव्याप्यो धूमः इति व्याप्तिज्ञानस्य वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वतः इति परामर्शरूपव्यापारवत्तासंबंधेन कारणत्वात् लक्षणसमन्वयः ।

अत्र व्यापारत्वं नाम किमिति चेत् तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य जनकत्वं । इदं खलु वन्हिव्याप्य धूमवानयं पर्वतः इति परामर्शो व्यापारत्वं वर्तते । तत्कथमिति चेत् तत् व्याप्तिज्ञानं तेन परामर्शो जायते । अतः तज्जन्यत्वं परामर्शो वर्तते । एवं तत् व्याप्तिज्ञानं तेन अनुमितिर्जायते । तादृशानुमितिं प्रति जनकः परामर्शः ।

अनुमानलक्षणस्य अनुमितिघटितत्वात् अनुमितिज्ञानं विना अनुमानज्ञानं न संभवति । घटितज्ञानं प्रति घटकज्ञानत्यावश्यकत्वात् । अनुमितिमाह ।

अनुमितिनिरूपणम्

परामर्शजन्यं ज्ञानं अनुमितिः ।

परामर्शज्जन्यं परामर्शजन्यं इति विग्रहः । पञ्चम्याः जनकत्वमर्थः । परामर्शस्याधेयतासंबंधेन जनकतायामन्वयः जन्यपदस्य जन्यतावती अर्थः । जनकतायाः निरूपितत्वं संबंधेन जन्यतावदित्येकदेशजन्यतायामन्वयः । जन्यतावत्याः अभेद संबंधेन अनुमितावन्वयः । ज्ञानस्यापि अभेदसंबंधेन अनुमितावन्वयः ।

तथाच परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावदभिन्ना ज्ञानाभिन्ना अनुमितिः ।

परामर्शजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं अनुमितेलक्षणम् । अनुमितौ लक्षणसमन्वयः । वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्वतः इति परामर्शात् पर्वतो वन्हिमानित्याकारक अनुमितिः जायते । परामर्शः जनकः । जनकता परामर्शनिष्ठा । जन्या अनुमितिः । जन्यता अनुमिति निष्ठा । तयोर्निरूपितत्वं संबंधः । ज्ञानत्वंच पर्वतो वन्हिमानित्याकारक अनुमितौ वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं—ज्ञानत्वमात्रोक्तौ प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः । प्रत्यक्षस्यापि ज्ञानत्वात् । अतः विशेषणदलं देयम् । प्रत्यक्षस्य परामर्शजन्यत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।

विशेषणमात्रोपादाने परामर्शध्वंसेऽतिव्याप्तिः । ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वात् । परामर्शध्वंसं प्रति परामर्शस्य कारणत्वादतिव्याप्तिः । अतः लक्षणे ज्ञानत्वं निवेशनीयम् । परामर्शध्वंसे ज्ञानत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।

परामर्शनिरूपणम्

अनुमितिलक्षणस्य परामर्शघटितत्वेन परामर्शं ज्ञानं विना अनुमितिज्ञानं न संभवति । कुतः इति चेत् घटितज्ञानं प्रति घटकज्ञानस्यावश्यकत्वात् अतः परामर्शस्य लक्षणमाह ।

व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः ।

व्याप्त्या विशिष्टं व्याप्तिविशिष्टं । पक्षधर्मताया ज्ञानम् पक्षधर्मताज्ञानम् । व्याप्तिविशिष्टं च तत् पक्षधर्मताज्ञानं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति विग्रहः । अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थम् ।

पक्षधर्मतायाः इत्यत्र पृष्ठ्याः विशेष्यत्वमर्थः । पक्षधर्मतायाः आवेयता संबंधेन विशेष्यतायामन्वयः विशेष्यताया निरूपकत्वसंबंधेन ज्ञानेऽन्वयः । तथाच पक्षधर्मतानिष्ठ विशेष्यतानिरूपक ज्ञानम् ।

विशिष्ट पदस्य प्रकारता निरूपकमर्थः । व्याप्तेः आवेयता संबंधेन प्रकारतायामन्वयः । तथा च व्याप्तिनिष्ठ प्रकारतानिरूपकं । ययोः पदयोः कर्मधारयः तदर्थयोरभेदेनान्वयः इति नियमात् व्याप्तिनिष्ठ प्रकारता निरूपकस्याभेदसंबंधेन पक्षधर्मतानिष्ठ विशेष्यता निरूपक ज्ञानेऽन्वयः । तथाच व्याप्तिनिष्ठ प्रकारता निरूपकाभिन्नं पक्षधर्मतानिष्ठ विशेष्यता निरूपक ज्ञानं परामर्शः इति शाब्दबोधः ।

पक्षधर्मतानिष्ठविशेष्यतानिरूपितहेतुनिष्ठप्रकारता निरूपित व्याप्ति
निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं परामर्शस्य लक्षणम् ।

यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः ।

तत्र ज्ञाने पक्षे (पर्वते) हेतुः (धूमः) प्रकारतया भासते ।
हेतौ (धूमे) व्याप्तिः प्रकारतया भासते । अतः पक्षनिष्ठ विशेष्यता
निरूपित हेतुनिष्ठप्रकारतानिरूपितव्याप्तिनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं
वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः इत्याकारक ज्ञाने वर्तते इति लक्षण
समन्वयः ।

तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानममितिः ।

तस्माज्जन्यं तज्जन्यं । तच्छब्दस्य परामर्श इत्यर्थः । परा
मर्शनिष्ठ जनकता निरूपित जन्यतावदभिन्ना ज्ञानाभिन्ना अनुमितिः ।

व्याप्तिनिरूपणम्

अथ व्याप्तिं निरूपयति

यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः

सह चरत इति सहचरौ सहचरयोर्भावः साहचर्यं (सामाना
धिकरण्यम्) तस्य नियमः साहचर्यनियमः । नियमपदस्य अवश्यं
भावः अर्थः । तथाच अवश्यं भावि साध्यसामानाधिकरण्यं हेतोर्व्याप्तिः ।

अनुमानविभागनिरूपणं

अनुमान द्विविधं स्वार्थं परार्थं चेति ।

शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्बोध्यम् । स्वार्थानुमानत्व परार्थानु
मानत्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरवदभिन्नं
अनुमानम् ।

स्वार्थानुमाननिरूपणम्

स्वार्थानुमानं निरूपयति ।

स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः

स्वस्यानुमितिः स्वानुमितिः । तस्य हेतुः स्वानुमितिहेतुः । स्वशब्दस्य स्वं इत्यर्थः । षष्ठ्याः समवेतत्वमर्थः । स्व शब्दार्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन समवायसंबन्धावच्छिन्न आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्याश्रयतासंबन्धेन अनुमितौ अन्वयः । स्वनिरूपित समवाय संबंधावच्छिन्न आधेयत्वाश्रया अनुमितिः ।

स्वानुमितेरित्यत्र षष्ठ्याः कार्यत्वमर्थः । कार्यतायाः निरूपितत्वसंबन्धेन हेतुशब्दार्थं कारणतायामन्वयः । तथाच स्वनिरूपित समवायसंबन्धावच्छिन्न आधेयत्वाश्रय अनुमितिनिष्ठ कार्यता निरूपित कारणतावदभिन्नं अनुमानं स्वार्थानुमानम् ।

तथा हि । स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्ति गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः तद्गते च पर्वते धूमं पश्यन् असौ सदिहानः व्याप्ति स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति ।

तद्गते तस्मिन् गतं तद्गतं तच्छब्दस्य पर्वत इत्यर्थः । गतशब्दस्य आधेयत्वमर्थः । पर्वतस्य निरूपितत्वसंबन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः । आधेयत्वस्याश्रयता सम्बन्धेन बन्हावन्वयः । तथाच पर्वतनिरूपित आधेयत्वाश्रयः बन्हिः । बन्हावित्यत्र सप्तम्याः विषयत्वमर्थः । बन्हे आधेयता सम्बन्धेन विषयतायामन्वयः । पर्वत निरूपित आधेयत्वाश्रय बन्हिनिष्ठ विषयता ।

तस्याः निरूपकत्वसम्बन्धेन सन्देहशब्दार्थज्ञानेऽन्वयः । पर्वत निरूपित आधेयत्वाश्रयबन्हिनिष्ठ विषयता निरूपक ज्ञानवान् सन् । पर्वते इत्यत्र पर्वतशब्दस्य पर्वत इत्यर्थः । सप्तम्याः विशेष्यत्वमर्थः । पर्वतस्य आधेयता संबन्धेन विशेष्यतायामन्वयः । पर्वत निष्ठ विशेष्यता ।

पश्यन् इत्यत्र दृशिघातोश्चाश्रुषप्रत्यक्षं इत्यर्थः । पर्वतनिष्ठ विशेष्यताया निरूपकत्वसंबन्धेन चाक्षुषप्रत्यक्षे अन्वयः ।

धूममित्यत्र धूमशब्दस्य धूम इत्यर्थः । द्वितीयाया प्रकारत्वमर्थः । धूमस्याधेयतासम्बन्धेन प्रकारतायामन्वयः । धूमनिष्ठ प्रकारतायाः निरूपकत्वसम्बन्धेन चाक्षुषप्रत्यक्षे अन्वयः ।

तथा च पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपक धूमनिष्ठ प्रकारतानिरूपक चाक्षुषप्रत्यक्षवान् सन् धूमवान् पर्वतः इत्याकारक ज्ञानवान् सन् व्याप्तिनिष्ठ विषयतानिरूपक स्मृतिनिरूपकज्ञानाश्रयः ।

तदनंतरं बन्धिव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते । अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात् पर्वतो बन्धिमान् इति अनुमिति-रुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ।

अथ परार्थानुमानम्

परार्थानुमानं निरूपयति यत्तु इति ।

त. स मूल—

“यत्तु स्वयमेव धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुक्ते तत्परार्थानुमानम् । यथा पर्वतो बन्धिमान् धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानप्तः, तथा चायम्, तस्मात्तथा इति । अनेन वाक्येन प्रतिगदिताल्लिगात्परोऽग्निरिति प्रतिपद्यते । प्रतिज्ञाहेतू-दाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः । पर्वतो बन्धिमान् इति प्रतिज्ञा । धूमवत्त्वात् इति हेतुः । यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानप्त इत्युदाहरणम् । तथा चायं इत्युपनयः । तस्मात्तथेति निगमनम् । स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योः लिङ्गपरामर्श एव कारणम् । तस्माल्लिङ्ग परामर्शोऽनुमानम् ।

लिङ्ग त्रिविधम् । अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति ।”

अन्वयव्यतिरेकित्वं केवलान्वयित्वं केवलव्यतिरेकित्वाभिन्नं त्रित्वं संख्यापर्याप्त्यधिकरणं विभाजकधर्मान्यतमवदभिन्नं लिङ्गम् ।

अन्वयव्यतिरेकिनिरूपणम्

त. स. मूल— अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि ।
यथा बन्धौ साध्यं घूमवत्त्वम् ।

यत्र घूमस्तत्राग्निः यथा महानसः इत्यन्वयव्याप्तिः । यत्र
बन्धिर्नास्ति तत्र घूमोऽपि नास्ति यथा महाहृदः इति व्यतिरेकव्याप्तिः ।

अन्वयाभिन्न व्यतिरेकाभिन्न व्याप्तान्णष्ठ आधेयता निरूपित
अधिकरणतावदभिन्नं लिङ्गं अन्वयव्यतिरेकि इति शाब्दबोधः ।

हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः (यत्र घूमस्तत्राग्निरिति) साध्या
भावहेत्वभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः (यत्र बन्धिर्नास्ति तत्र घूमोऽपि
नास्ति यथा महाहृदः ।)

अन्वयव्याप्तिमत्त्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं अन्वयव्यतिरेकि
लक्षणम् ।

घूमे चेदं लक्षणं वर्तते । अन्यत्र व्याप्तिमत्त्वाद्व्यतिरेकव्याप्ति
मत्वात् ।

अन्वयव्याप्तिमत्त्वं इत्येवोक्तौ केवलान्वयिर्लिङ्गे अतिव्याप्तिः ।
कुतः इति चेत् केवलान्वयिर्लिङ्गं अन्वयव्याप्तिसद्भावात् अतिव्याप्तिः ।
अतः व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं लक्षणे निवेशनीयम् । केवलान्वयिर्लिङ्गे च
व्यतिरेकव्याप्त्याभावनातिव्याप्तिः ।

व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं इत्येवोक्तौ केवलव्यतिरेकिर्लिङ्गेऽतिव्याप्तिः ।
कुतः इति चेत् केवलव्यतिरेकिर्लिङ्गे व्यतिरेकव्याप्तेः सद्भावादति
व्याप्तिः । अतः अन्वयव्याप्तिमत्त्वं निवेशनीयम् । केवलव्यतिरेकि
र्लिङ्गे च अन्वयव्याप्तिमत्त्वाभावात्तिव्याप्तिः ।

केवलान्वयिनिरूपणम्

त. स. मूल— अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि । घटोऽभिधेयः
प्रमेयत्वात् पटवत् इति । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्ति-
र्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च ।

यत्र लिङ्गे केवलं अन्वयव्याप्तिरस्ति, व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति तल्लिङ्गं केवलान्वयि इत्युच्यते । व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वे सति अन्वयव्याप्तिम् केवलान्वयिलिङ्गस्य लक्षणम् ।

यथा घटः अभिधेयः प्रमेयत्वान् इत्यत्र प्रमेयत्वं केवलान्वयि लिङ्गं । तत्र उक्तलक्षणं वर्तते । यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र अभिधेयत्वं (यथा पटः) इति अन्वयव्याप्तिरस्ति । न तु व्यतिरेकव्याप्तिः । यत्र यत्र अभिधेयत्वाभावः तत्र तत्र प्रमेयत्वाभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति । कुतः इति चेत् अभिधेयत्वप्रमेयत्वयोः केवलान्वयित्वेन तदभावस्याप्रसिद्धत्वात् ।

दलकृत्यं :—व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वं केवलान्वयिलिङ्गस्य लक्षणमित्येवोक्तौ उदासीनघटपटादावतिव्याप्तिः । अतः अन्वयव्याप्तिमत्त्वं निवेशनीयं इदानीं नातिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् घटपटादावन्वयव्याप्तिमत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

अन्वयव्याप्तिमत्त्वं केवलान्वयिलिङ्गस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ अन्वयव्यतिरेकिणि धूमेऽतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् अन्वयव्यतिरेकिणि धूमे अन्वयव्याप्तेः सद्भावादतिव्याप्तिः । अतः व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वं निवेशनीयम् । धूमे च व्यतिरेकव्याप्तेः सद्भावात् । व्यतिरेकव्याप्तिशून्यत्वस्याभावान्नातिव्याप्तिः ।

केवलव्यतिरेकिनिरूपणम्

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि ।

यत्र लिङ्गे केवलं व्यतिरेकव्याप्तिरस्ति अन्वयव्याप्तिर्नास्ति तल्लिङ्गं केवलव्यतिरेकि ।

अन्वयव्याप्तिशून्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकलिङ्गस्य लक्षणम् ।

यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धवत् यथा जलम् ।

यथा पृथिवीतरेभ्यो गन्धत्वादित्यत्र गन्धत्वरूपलिङ्गे इदं लक्षणं वर्तते । कुतः इति चेत् अत्र साध्यः इतरभेदः । हेतुगन्धः । पक्षः पृथिवी । अत्र अन्वयव्याप्तिर्नास्ति दृष्टान्ताभावात् । गन्धस्य पृथिव्यामेव सत्त्वात् जलादिकं न दृष्टान्तो भवति । पृथिव्याश्च पक्षत्वेन साऽपि दृष्टान्तो न भवति । अतः अन्वयव्याप्तिः नास्ति ।

अत्र व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति । यत्र यत्र इतरभेदाभावः तत्र गन्धाभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिः जलादिषु वर्तते । तत्कथमिति चेत् पृथिवीतरभेदः पृथिव्यामेव वर्तते । न तु जलादिषु । अतः पृथिवीतरभेदाभावः जलादिषु वर्तते । तत्र गन्धाभावोऽपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यः— अन्वयव्याप्तिशून्यत्वं केवलव्यतिरेकिलिङ्गस्य लक्षणमित्येवोक्तौ उदासीनघटपटादौ अतिव्याप्तिः । अतः व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः कुतः इति चेत् घटपटादौ व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वाभावात्नातिव्याप्तिः ।

व्यतिरेकव्याप्तिमत्त्वं केवलव्यतिरेकिलिङ्गस्य लक्षणमित्येवोक्तौ अन्वयव्यतिरेकिणि घूमे अन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेश्च सद्भावादतिव्याप्तिः । अतः अन्वयव्याप्तिशून्यत्वं निवेशनीयम् । घूमे च अन्वयव्याप्तेः सद्भावादन्वयव्याप्तिशून्यत्वस्याभावान्नातिव्याप्तिः ।

यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् यथा जलं इत्यत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्यम् । इतरेभ्यो इत्यत्र जलादिभ्यः इत्यर्थः । पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । जलादेराधेयतासम्बन्धेन प्रतियोगितायामन्वयः । जलादिनिष्ठप्रतियोगिता । प्रतियोगितायाः निरूपकत्वसम्बन्धेन भिद्यते इत्यत्र भिदलृ घात्वर्थं भेदेऽन्वयः । भेदस्य स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन नञर्थः अभावेऽन्वयः । अभावस्य तद्प्रत्ययार्थं आश्रयतासम्बन्धेन यत्पदार्थेऽन्वयः ।

गन्धवतः स्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वसम्बन्धेन नञ् शब्दार्थं भेदेऽन्वयः ।

तथा च जलादिनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदनिष्ठ प्रतियोगिता
निरूपक अभावाश्रयः यत् गन्धनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकभेदवत् ।

तथा च यदितरभेदाभाववत् तद्गन्धाभाववत् ।

न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति । अत्र यद्गन्धवत्तदितरभिन्नं
इत्यन्वयदृष्टांतो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ।

अथ पक्षनिरूपणं

सन्दिग्धसाध्यवान्पक्षः ।

सन्दिग्धं च तत् साध्यं च सन्दिग्धसाध्यं । सन्दिग्धसाध्यं
अस्यास्तीति सन्दिग्धसाध्यवान् । इति विग्रहः ।

साध्यप्रकारक सन्देहविशेष्यत्वं पक्षस्य लक्षणम् । पर्वतो
वन्हिमान्धूमादित्यनुमाने अनुमितेः प्राक् पर्वतः वन्हिमान्नवा इति पर्वते
वन्हितदभावयोः सन्देहः नियमेन वर्तते । अतः साध्यप्रकारक सन्देह
विशेष्यत्वं पर्वतेऽस्तीति लक्षणसंगतिः ।

सपक्षनिरूपणम्

सपक्षं निरूपयति ।

निश्चितसाध्यवान्सपक्षः ।

निश्चितं साध्यं अस्यास्तीति निश्चितसाध्यवान् इति विग्रहः ।
साध्यप्रकारकानिश्चयविशेष्यत्वं सपक्षस्य लक्षणं । साध्यप्रकारक यो
निश्चयः महानसः वन्हिमानिति निश्चयः । तादृशनिश्चये महानसः
विशेष्यः । अतः विशेष्यत्वं महानसे वर्तते इति लक्षणसंगतिः ।

अथ विपक्षनिरूपणम्

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः ।

निश्चितः साध्याभावः अस्यास्तीति निश्चितसाध्याभाववान् इति
विग्रहः । साध्याभावप्रकारक निश्चयविशेष्यत्वं विपक्षस्य लक्षणं ।

माध्याभाव प्रकारक यो निश्चयः महाहृदः बन्हाभाववान् इति निश्चयः । महाहृदः विशेष्यः । तत्र महाहृदे विशेष्यत्वं अस्तीति सक्षणसंगतिः ।

अथ हेत्वाभासनिरूपणं

अथ दुष्टहेतून् निरूपयति सव्यभिचारेति ।

सव्यभिचारविरुद्ध सत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ।

सव्यभिचारश्च विरुद्धश्च सत्प्रतिपक्षश्चासिद्धश्च बाधितश्च सव्यभिचार विरुद्ध सत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः इति विग्रहः । हेतुवदाभासन्ते इति हेत्वाभासाः । हेत्वाभासा इत्यस्य दुष्टहेतवः अर्थः । पञ्चपदस्य लक्षणया पञ्चत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवन्तः इति अर्थः । तेषामभेदसम्बन्धेन दुष्टहेतुषु अन्वयः । सव्यभिचारादि पदस्य लक्षणया सव्यभिचारत्व विरुद्धत्व सत्प्रतिपक्षत्वासिद्धत्व बाधितत्वान्यतनः अर्थः । तस्याभेदसम्बन्धेन विभाजक धर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः ।

तथा च सव्यभिचारत्वादि बाधितत्वांतान्यतमाभिन्न पञ्चत्व संख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवदभिन्नाः दुष्टहेतवः ।

सत्यभिचारनिरूपणं

अथ प्रथमप्राप्तं सव्यभिचारं विमजते ।

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् ।

साधारणासाधारणानुपसंहारिणां भेदः । तस्मात् अनुपसंहारिणमित्यत्र पठ्याः आधेयत्वमर्थः । अनुपसंहारिणां निरूपित्वसम्बन्धेन आधेयत्वे अन्वयः । आधेयत्वस्याश्रयतासम्बन्धेन भेद शब्दार्थ असाधारणधर्मैवन्वयः । असाधारण धर्मस्य पञ्चम्यर्थं अभेदसम्बन्धेन त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः ।

तथा च साधारणासाधारणानूपसंहारि निरूपित आधेयत्वाश्रय
असाधारणधर्माभिन्न त्रित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवद
भिन्नः अनैकांतिकः ।

साधारणनिरूपणं

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणः ।

तत्र इत्यत्र साधारणादिसमुदायनिरूपित घटकत्वाश्रयः साधारणः ।

साध्यस्याभावः साध्याभावः । साध्याभावः अस्मिन्नस्तीति
साध्याभाववान् । साध्याभाववति वृत्तिः यस्यसः साध्याभाववद्वृत्तिः ।
इति विग्रहः ।

साध्यस्य आधेयतासम्बन्धेन षष्ठ्यर्थं प्रतियोगितायामन्वयः ।
साध्यनिष्ठप्रतियोगिता । साध्यनिष्ठ प्रतियोगिताया निरूपकत्वसंबन्धेन
अभावेऽन्वयः । साध्यनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावः ।

अस्मिन्नित्यत्र इदं शब्दस्य यत्किञ्चिद्वस्तु इत्यर्थः । सप्तम्या
अधिकरणत्वमर्थः । इदं शब्दस्य आधेयतासम्बन्धेन अधिकरणतायाः
मन्वयः । तथा च यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणता । अस् घातो
आधेयत्वमर्थः । अधिकरणतायाः निरूपितत्वसम्बन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः ।
आधेयत्वस्य ति प्रत्ययार्थ आश्रयतासम्बन्धेन अभावेऽन्वयः ।

यत्किञ्चिद्वस्तुनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रय अभावः ।
इति विग्रहवाक्यजन्य शाब्दबोधः । समासवाक्पात् तु साध्याभावनिष्ठ
आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् ।

साध्याभाववति इत्यत्र सप्तम्या अधिकरणत्वमर्थः । साध्याभाव
निष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावतः आधेयतासम्बन्धेन अधिकरण
तायामन्वयः । अधिकरणताया निरूपितत्वसम्बन्धेन वृत्ति शब्दार्थ
आधेयत्वेऽन्वयः ।

तथा च साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ
अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वम् ।

यस्य इत्यत्र यच्छब्दस्य यत्किञ्चिद्वस्तु इत्यर्थः । षष्ठ्या
आधेयत्वमर्थः । यत्किञ्चिद्वस्तुनः निरूपितत्वसम्बन्धेन आधेयत्वेऽन्वयः ।
आधेयत्वस्य आश्रयतासम्बन्धेन वृत्तिशब्दार्थआधेयत्वेऽन्वयः ।

तथा च साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ
अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं यन्निरूपित आधेयत्वाश्रयः इति विग्रह
वाक्यजन्यबोधः । समासवाक्यात्तु साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित
अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावान् । तस्याभेद
सम्बन्धेन साधारण हेतावन्वयः ।

तथा च साध्यनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावनिष्ठ आधेयता
निरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतावदभिन्नः
अनैकान्तिकः (साधारणः) ।

अत्र अनेकांतिक (साधारण) हेतोर्लक्षणसंगतिः । साध्यनिष्ठ
प्रतियोगितानिरूपक अभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ
अधिकरणता निरूपित आधेयता साधारण हेतोर्लक्षणम् ।

यथा पर्वतो बन्दिमान् प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वहेतो साधारणे
वर्तने । तत्कथमिति चेत् अत्र साध्यं बन्दिः साध्याभावः बन्ध्यभावः
साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् महाहृदः । तत्र
प्रमेयत्वं वर्तने । हृदनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं प्रमेयत्वे
वर्तने इति लक्षणममन्वयः । अत्र प्रमेयत्वस्य बन्ध्यभाववति
(साध्याभाववति) हृदे विद्यमानत्वात् ।

अत्र साध्यनिष्ठायां प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक संबंधावा
च्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । अन्यथा पर्वतो बन्दिमान्धूमादित्यत्र धूम-
रूपमद्वेतो अतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् पर्वते बन्दिः संयोग
संबन्धेन वर्तने । न तु समवायसंबन्धेन अतः समवायसंबन्धावच्छिन्न
बन्दिनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभाववन् पर्वतः । तद्वृत्तित्वं धूमे
वर्तने इति अतिव्याप्तिः ।

अतः साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । तथाच साध्यनिष्ठ साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपक अभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वं अनैकांतिकस्य लक्षणम् । इदानीं धूमे नातिव्याप्तिः । कथमिति चेत् पर्वते वह्निः संयोगसंबन्धेन साध्यते । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः संयोगसंबन्धः । पर्वते साध्यतावच्छेदक संयोगसंबन्धेन वह्नेः विद्यमानत्वत् साध्यतावच्छेदक संबन्धावच्छिन्न साध्यनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावः संयोगसंबन्धावच्छिन्न वह्निनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावः पर्वते नास्ति । पर्वते वह्निः संयोगसंबन्धेन विद्यमानत्वान्नातिव्याप्तिः ।

एवमपि धूमरूपसद्धेतावतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् साध्यतावच्छेदक संबन्धावच्छिन्न साध्यनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संयोगसंबन्धावच्छिन्न वह्निनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावस्य पर्वते स्वरूपसंबन्धेन अभावेऽपि कालिकसंबन्धेन विद्यमानत्वात्साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान्पर्वतः तद्वृत्तित्वं धूमे वर्तते इति अतिव्याप्तिः ।

अतः साध्याभावनिष्ठ आधेयतायां स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । साध्यतावच्छेदक संबन्धावच्छिन्न साध्यनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावनिष्ठ स्वरूपसंबन्धावच्छिन्न आधेयतानिरूपित आधेयत्वं साधारणानैकांतिकस्य लक्षणमित्युक्तं भवति । इदानीं धूमे नातिव्याप्तिः । पर्वते साध्याभावस्य कालिकसंबन्धेन सत्वेऽपि स्वरूपसंबन्धेनाभावात् । साध्याभावनिष्ठ स्वरूपसंबन्धावच्छिन्न आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् पर्वतो न भवति । किंतु हृदः भवति । तन्निरूपित आधेयत्वं धूमे नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

एवमपि धूमरूपसद्धेतावतिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावान् हृदः । तत्र हृदे धूमस्य कालिकसंबन्धेन विद्यमानत्वादतिव्याप्तिः । अतः साध्याभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयतायां हेतु-

तावच्छेदक संबंधावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् । इदानीं धूमे नातिव्याप्तिः कथमिति चेत् साध्याभाववति हृदे कालिकसंबन्धेन धूमस्य सत्वेऽपि हेतुतावच्छेदक संयोगसंबन्धेनाभावात् । हृदनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित हेतुतावच्छेदक संबंधावच्छिन्न आधेयत्वस्य धूमे अभावान्नातिव्याप्तिः ।

अत्र निष्कृष्टलक्षणं तु साध्यतावच्छेदक संबंधावच्छिन्न साध्य निष्ठ प्रतियोगितानिरूपक अभावनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरण तावन्निष्ठ अधिकरणतानिरूपित हेतुतावच्छेदक संबंधावच्छिन्न आधेयत्वं साधारणानैकान्तिकस्य लक्षणम् ।

असाधारणनिरूपणम्

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः ।

सर्वसपक्षवृत्तित्वे सति सर्वविपक्षवृत्तित्वे सति पक्षवृत्तित्वं असाधारणहेतोर्लक्षणम् —

शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यनुमाने असाधारण अनैकान्तिके उक्त-लक्षणं वर्तते । तत्कथमिति चेत् ।

अत्र शब्दः पक्षः नित्यत्वं साध्यम् । शब्दत्वं हेतुः । सपक्षः आकाशादिः । विपक्षः घटादयः । सपक्षे आकाशादौ शब्दत्वं नास्ति । अतः सपक्षवृत्तित्वं आयातम् । एव विपक्षे घटादौ शब्दत्वं नास्ति । अतः शब्दत्वे विपक्षवृत्तित्वं आयातम् । पक्षे शब्दे शब्दत्वं वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

अनुपसंहारिनिरूपणम्

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी ।

यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुमाने प्रमेयत्वरूपहेतौ अनुपसंहारिदोषो वर्तते । अन्वयदृष्टान्तरहितत्वे सति व्यतिरेकदृष्टान्तरहितत्वमनुसंहारिदोषस्य लक्षणम् ।

अत्रानुमाने सर्वं पक्षः । अनित्यत्वं साध्यम् । प्रमेयत्वं हेतुः । यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र अनित्यत्वं इति अन्वयदृष्टांतो नास्ति सर्वस्यापि पक्षत्वात् । व्यतिरेकदृष्टांतोऽपि नास्ति । कुतः इति चेत् यत्र यत्र अनित्यत्वाभावः तत्र तत्र प्रमेयत्वाभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिग्राहकदृष्टांतो नास्ति । अतः व्यतिरेकदृष्टांतरहितत्वात्प्रमेयत्वे हेतौ अनुपसंहारिलक्षणं वर्तते ।

दलकृत्यं :—अन्वयदृष्टांतरहितत्वं अनुसंहारिणः लक्षणमित्येवोक्तौ पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्त्वात् इति व्यतिरेकानुमाने गन्धत्वसद्धेतावति व्याप्तिः । कथमिति चेत् । यत्र यत्र गन्धत्वं तत्र तत्र इतरभेदः इति अन्वयव्याप्तिग्राहकान्वयदृष्टांताभावात् अतिव्याप्तिः ।

अतः व्यतिरेकदृष्टांतरहितत्वं निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । यत्र यत्र इतरभेदाभावः तत्र तत्र गन्धाभावः जलवत् इति व्यतिरेकदृष्टांतो वर्तते । व्यतिरेकदृष्टांतरहितत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।

व्यतिरेकदृष्टांतरहितत्वमात्रोक्तौ घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादिति केवलान्वयिहेतौ अतिव्याप्तिः । यत्र यत्र अभिधेयत्वाभावः तत्र तत्र प्रमेयत्वाभावः इति व्यतिरेकव्याप्तिग्राहकदृष्टांतो नास्ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः केवलान्वयित्वेन तदभावस्याप्रसिद्धत्वादतिव्याप्तिः । अतः अन्वयदृष्टांतरहितत्वं निवेशनीयम् । तन्निवेशे तु नातिव्याप्तिः । यत्र यत्र प्रमेयत्वं तत्र तत्र अभिधेयत्वं पटवत् इति अन्वयदृष्टांतो वर्तते । अतः उक्तहेतौ अन्वयदृष्टांतरहितत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।

विरुद्धनिरूपणम्

साध्याभावव्याप्तो हेतुविरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कार्यत्वात् ।

साध्यस्याभावः साध्याभावः । तेन व्याप्तः साध्याभावव्याप्तः ।

साध्याभावव्याप्तश्चासौ हेतुश्च साध्याभावव्याप्तो हेतुः इति विग्रहः ।

साध्यस्य आधेयतासंबंधेन षष्ठ्यर्थं प्रतियोगितायां अन्वयः ।

साध्यनिष्ठप्रतियोगिता । प्रतियोगितायाः निरूपकत्वसंबंधेन अभावे

अन्वया । साध्यरिष्ठतियोगितानिरूपकाभावः । अभावेन इत्यत्र तृतीयायाः निरूपितत्वमर्थः । व्याप्तः इत्यत्र व्याप्तिमानर्थः ।

साध्याभावस्य तृतीयार्थं निरूपितत्वसंबन्धेन व्याप्तिमानित्येकदेश व्याप्तावन्वयः । साध्याभावनिरूपित व्याप्तिमान् । व्याप्तिमतः अभेदसंबन्धेन हेतावन्वयः । साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभावनिरूपित व्याप्तिमदभिन्नः हेतुविरुद्धाभिन्नः ।

साध्यनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभावनिरूपित व्याप्तिमत्त्वं विरुद्धस्य लक्षणम् ।

यथा शब्दो नित्यः कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमाने कार्यत्वरूपहेतौ लक्षणसमन्वयः । अत्रानुमाने शब्दः पक्षः, नित्यत्वं साध्यम् । कार्यत्वं हेतुः । यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र नित्यत्वाभावः यथा घटवत् इति ।

कार्यत्वहेतौ नित्यत्वाभावनिरूपित व्याप्तिमत्त्वलक्षणसद्भावात् लक्षणसमन्वयः ।

सत्प्रतिपक्षनिरूपणं

यस्य साध्याभावसाधक हेत्वन्तरं विद्यते सः सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् ।

सन् विद्यमानः प्रतिपक्षः साध्याभावसाधकः अन्यो हेतुः यस्य सः इति विग्रहः ।

अनेन वाक्येन सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणमुच्यते । तत्कथमिति चेत् साध्याभावसाधकहेत्वन्तरकत्वं सत्प्रतिपक्षस्य लक्षणम् । अत्र साध्यं नित्यत्वं । साध्याभावः नित्यत्वाभावः । साध्याभावसाधकः यो अन्यो हेतुः कार्यत्वहेतुः । तत्कत्वात् श्रावणत्वहेतुः सत्प्रतिपक्षः दोषयुक्तः इत्युच्यते ।

असिद्धिनिर्ूपणं

आश्रयासिद्धिस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धो यथा गगनारविंदं
सुरभि अरविंदत्वात् यथा सरोजारविन्दवत् ।

अत्रानुमाने गगनारविंदं पक्षः । सुरभित्वं साध्यम् । अरविंदत्वं
हेतुः । सरोजारविंदं दृष्टान्तः । सरोजारविंदे अरविंदत्वहेतोः
सत्त्वात् तत्र सुरभित्वं यथा वर्तते तथा गगनारविंदेऽपि अरविंदत्व-
सद्भावात्सुरभित्वं साधयामः । इत्युक्ते अत्र अरविन्दत्वं हेतुः आश्रया
सिद्धो भवति ।

आश्रये (पक्षे) असिद्धिः (पक्षतावच्छेदकस्याभावो) यस्य सः ।
आश्रये पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावो वर्तते । अतः पक्षतावच्छेदका-
भाववत्पक्षकत्वं आश्रयासिद्धस्य लक्षणम् । अत्र अरविंदत्वहेतौ उक्त
लक्षणं वर्तते । कथमिति चेत् अत्र गगनारविंदं पक्षः । पक्षताव
च्छेदकं गगनारविंदत्वं (गगनीयत्वं गगनवृत्तित्वं) ।

पक्षतावच्छेदकः गगनवृत्तित्वं पक्षे अरविंदे नास्ति । अतः गगन
वृत्तित्वपक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षः गगनारविंदम् । तद्वान् अरविंद
हेतुः आश्रयसिद्धिदोषयुक्तः इत्युच्यते ।

स्वरूपसिद्धो यथा शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात् ।

अत्रानुमाने शब्दः पक्षः । साध्यं गुणत्वम् । हेतुश्चाक्षुषत्वं
(चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं) । तच्च शब्दे नास्ति किंतु श्रावणत्वं
(श्रवणेंद्रियजन्यज्ञानविषयत्वं) वर्तते । अतः हेत्वभाववत्पक्षः (चाक्षु-
षत्वाभाववत् शब्दः) तद्वत्त्वात् पक्षवत्त्वात् चाक्षुषत्वहेतुः स्वरूपसिद्धि
दोषयुक्तो इत्युच्यते ।

सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः ।

उपाधिना सहितः सोपाधिकः । स चासौ व्याप्यत्वासिद्धश्च
सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः । उपाधिविशिष्टहेतुः व्याप्यत्वासिद्धः ।
साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः उपाधिः ।

साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् ।

साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकम् ।

पर्वतो धूमवान् बन्हेः इत्यत्र आर्द्रेधनसंयोगः उपाधिः । यत्र धूमस्तत्रार्द्रेधनसंयोगः इति साध्यव्याकता ।

यत्र बन्हिस्तत्रार्द्रेधनसंयोगः इति नास्ति । अयोगोलके आर्द्रेधनसंयोगाभावात् ।

एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं । उपाधिः आर्द्रेधनसंयोगः । सोऽधिकत्वाद्वन्हिमत्वं व्याप्यत्वासिद्धम् ।

पर्वतो धूमवान् बन्हेः इत्यनुमाने बन्हिमत्वरूपहेतोः आर्द्रेधनसंयोगरूप उपाधिसहितत्वात् व्याप्यत्वासिद्धः इत्युच्यते ।

साध्यव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वं उपाधेर्लक्षणम् ।

साध्यव्यापकत्वं नाम साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । पूर्वोक्तानुमाने साध्यं धूमः साध्याधिकरणं महानसादिः । तद्वन्ति योऽभावः घटाभावः न हि आर्द्रेधनसंयोगाभावः । अभावप्रतियोगि घटः । प्रतियोगित्वं घटे । अप्रतियोगित्वं आर्द्रेधनसंयोगे वर्तते ।

साधनाव्यापकत्वं नाम साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं । अत्र अनुमाने साधनं बन्हिः । साधनाधिकरणं अयोगोलकम् । तन्निष्ठः यः अत्यन्ताभावः आर्द्रेधनसंयोगात्यन्ताभावः । अभावप्रतियोगित्वं आर्द्रेधनसंयोगे वर्तते इति आर्द्रेधनसंयोग उक्तानुमाने उपाधिर्भवति । एतादृश उपाधिमत्त्वात् बन्हिरूपहेतुर्व्याप्यत्वसिद्धः ।

बाधितनिरूपणं

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः सः बाधितः ।
यथा बन्हिरनुष्णः पदार्थत्वात्

अत्रानुष्णत्वं साध्यम् । तदभावः उष्णत्वम् । स्पर्शनप्रत्यक्षेण ह्यगृते इति बोध्यम् ।

अत्र बन्धौ पक्षे अनुष्णत्वे साध्ये पदार्थत्वरूपहेतुर्बाधितः । अनेन वाक्येन बाधितस्य लक्षणं उच्यते । तत्किमिति चेत् प्रमाणांतरजन्यनिश्चयविषयीभूताभावप्रतियोगि साध्यकत्वं बाधितस्य लक्षणम् ।

प्रमाणांतरं त्वग्निद्वयम् । तज्जन्यः यः निश्चयः बन्धिरनुष्णत्वाभाववान् इति निश्चयः तद्विविषयीभूतः अभावः अनुष्णत्वाभावः । तस्य प्रतियोगि अनुष्णत्वम् । अनुष्णत्वरूपसाध्यवत्त्वात्पदार्थत्वहेतुः बाधितः इत्युच्यते ।

॥ इति तर्कसंग्रहे अनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ उपमानपरिच्छेदः

उपमाननिरूपणं

त. स. मूल—

उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञासंज्ञिसंबंधज्ञानमुपमितिः । तत्करणं सादृश्यज्ञानम् । तथा हि । कश्चिद्गवयशब्दार्थमज्ञानं कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् गोसदृशो गवयः इति श्रुत्वा वनं गतो गोसदृशपिंडं पश्यन् वाक्यार्थं स्मरति । तदनंतरं अयं गवयपदवाच्यः इत्युपमितिः उत्पद्यते ।

व्याख्यातमुपमानम्

अत्र अयं गवयपदवाच्यः इति गवयपदवाच्यत्वप्रकारक इदं पदार्थविशेष्यक ज्ञानमुपमितिः । एतादृश उपमितिं प्रति गोसदृशो गवय इति गोसदृशप्रकारक गवयविशेष्यक उपमानं कारणम् । कार्यमुपमितिः कार्यता उपमितिनिष्ठा । कारणं उपमानम् । कारणता उपमाननिष्ठा । तयोर्निरूपितत्वसंबंधः । तथा च उपमाननिष्ठ कार्यता निरूपितकारणत्वं गोसदृशः गवय इत्याकारक गोसादृश्यप्रकारक गवयविशेष्यक स्मृत्यात्मकज्ञाने वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

इत्युपमानपरिच्छेदः समाप्तः ।

अथ शब्दपरिच्छेदः

अथ शब्दनिरूपणं

आप्तवाक्यं शब्दः ।

अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थम् । आप्तस्य वाक्यं आप्तवाक्यं । पठ्याः संबंधोऽर्थः । आप्तस्य स्वनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपकत्वसंबन्धेन पठ्यार्थं संबंधेऽन्वयः । संबंधस्य आश्रयता संबंधेन वाक्येऽन्वयः । वाक्यस्य अभेद संबंधेन शब्दप्रमाणेऽन्वयः । तथा च आप्तनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संबंधाश्रय वाक्याभिन्नः शब्दः । इदं खलु लक्षणं वाक्यं अनेन वाक्येन शब्दप्रमाणस्य लक्षणमुच्यते । तत्किमिति चेत्—

आप्तनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संबंधाश्रयवाक्यत्वं शब्दप्रमाणस्य लक्षणम् ।

आप्तोच्चरितत्वे मति वाक्यत्वं शब्दस्य लक्षणम् । “घटमानय” इति आप्तोच्चरित वाक्ये लक्षणसमन्वयः । तत्कथमिति चेत् घटमानय इति वाक्यं कश्चन आप्तः प्रयुक्ते । अत्र उच्चारणकर्ता आप्तः । उच्चारणविषयः वाक्यम् । अतः “घटमानय” इति वाक्ये आप्तकर्तृकोच्चरितत्वं (उच्चारणकर्मत्वं) वर्तते । एवं वाक्यत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं :—अत्र वाक्यत्वं शब्दप्रमाणस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ “नदीतीरे पञ्चकण्ठानि संति इति अनाप्तोच्चरितवाक्ये अतिव्याप्तिः । तत्रापि वाक्यत्वसद्भावात् । अतः आप्तोच्चरितत्वं निवेशनीयम् । इदानीं “नदीतीरे पञ्चकण्ठानि संति” इति अनाप्तोच्चरितवाक्ये (विप्रलम्भकवाक्ये) आप्तोच्चरितत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

आप्तोच्चरितत्वं शब्दप्रमाणस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ “जवगडवप्” इत्यादि वर्णसमूहे अतिव्याप्तिः । अत्र आप्तोच्चरितत्वस्य सद्भावात् अतः वाक्यत्वं निवेशनीयम् । तत्र वाक्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

ननु कोऽयमाप्तः इत्यत आह ।

आप्तस्तु यथार्थवक्ता

यथार्थं वदतीति यथार्थवक्ता । यथाभूताबाधितार्थोपदेष्टा ।
ननु किं वाक्यमित्यतः आह ।

वाक्यं पदसमूहः

शब्दप्रमाणलक्षणस्य वाक्यपदघटितत्वात् वाक्यपदार्थज्ञानं विना
शब्दप्रमाणस्य लक्षणज्ञानं न संभवति । कुतः इति चेत् घटकज्ञानं
विना घटितज्ञानासंभवात् ।

पदानां समूहः पदसमूहः । षष्ठ्याः घटकत्वमर्थः । ‘तेषां’
आधेयता संबंधेन षष्ठ्यर्थं घटकत्वेऽन्वयः । समूह शब्दस्य घटित
तावत्समुदायोऽर्थः । पदनिष्ठघटकतायाः निरूपितत्वसंबंधेन घटितताव
त्समुदायैकदेशघटिततायामन्वयः । तथाच पदनिष्ठ घटकतानिरूपित
घटिततावत्समुदायः । तस्य अभेदसंबंधेन वाक्येऽन्वयः । तथा च
पदनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावत्समुदायाभिन्नं वाक्यम् । पदसमु
दायत्वं वाक्य लक्षणम् । गामानय इत्यादि वाक्ये इदं लक्षणं वर्तते ।
गौः पदम् । तन्निष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावत्समुदायत्वं “गामानय”
इत्यादि पदसमूहे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

अस्य लक्षणस्य पदघटितत्वात् पदज्ञानं विना वाक्यज्ञाना
संभवात् पदलक्षणमाह ।

शक्तं पदम् ।

शक्तिमदभिन्नं पदम् इत्यर्थः । शक्तं ज्ञानजननसमर्थमित्यर्थः ।
शक्तिलक्षणं निरूपयति ।

अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छा संकेतः शक्तिः ।

अस्मादित्यत्र पंचम्याः जन्यत्वमर्थः । अस्मात् इत्यत्र इदं
पदस्य आधेयतासंबंधेन पंचम्यर्थं जन्यत्वेऽन्वयः । तस्य आश्रयता
संबंधेन अर्थ शब्दार्थ बोधविषयेऽन्वयः । इदं पदनिष्ठजनकतानिरू
पित जन्यत्वाश्रयः बोधविषयः । घटपदजन्यबोधविषयः घट एव भवतु
इति ईश्वरसंकेतः शक्तिः ।

आकांक्षादिकं लक्षयति ।

आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः ।

वाक्यस्यार्थो वाक्यार्थः । षष्ठ्याः प्रतिपाद्यत्वमर्थः । वाक्यार्थस्य ज्ञानं वाक्यार्थज्ञानम् । षष्ठ्याः विषयत्वमर्थः । तथाच वाक्यप्रतिपाद्यार्थं विषयकबोधकारणं इति फलितार्थः । '

आकांक्षानिरूपणम्

पदस्य पदान्तर व्यतिरेक प्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वं आकांक्षा । यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वाक्यं न प्रमाणं आकांक्षादिविरहात् ।

यत्पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तं तादृश अन्वयाननुभावकत्वं शाब्दबोधाभावः तादृश शाब्दबोधे तत्पदवत्त्वं आकांक्षा ।

यथा घटमानयेत्यादि वाक्य घटकीभूत घटपदस्य अम्पद व्यतिरेक प्रयुक्तं शाब्दबोधो न जायते । घट आनय इत्यत्र शाब्द बोधो न जायते । अतः घटपदस्य अम्पदेन सहाकांक्षा । घटम् इत्यत्र अम्पदविशेषक घटप्रकारक जाने शाब्दबोधो जायते । अम् घटः इति विपरीतोच्चारणे तादृश ज्ञानाभावान् तादृशशाब्दबोधो न जायते ।

योग्यतानिरूपणम्

अर्थाबाधो योग्यता । अग्निना सिञ्चतीति वाक्यं न प्रमाणं । योग्यताविरहात् ।

अर्थयोरबाधः अर्थाबाधः । अर्थयोः परस्परसम्बन्धः । अग्निना सिञ्चतीति सेककरणत्वस्य जलवर्मस्य बन्धो बाधनिश्चयसत्त्वान्न तादृशवाक्यात् शाब्दबोधो जायते ।

सन्निधिनिर्ूपणं

त. स. मूल—पदानामविलंबेनोच्चारणं सन्निधिः । प्रहरे प्रहरे ऽसहोच्चरितानि गामानयेत्यादि पदानि न प्रमाणम् सान्निध्याभावात् । प्रथमप्रहरे “ गां ” इत्युक्त्वा द्वितीयप्रहरे “ आनय ” इति असहोच्चरितानि विलंबोच्चरिताणि पदानि न प्रमाणम् । सान्निध्याभावात् ।

त. स. मूल—वाक्यं द्विविधम् वैदिकं लौकिकं चेति वैदिक — मीश्वरोक्तत्वात् सर्वमपि प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तवाक्यं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् । वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः यथार्थानुभवो निरूपितः ।

॥ इति शब्दपरिच्छेदः ॥

शाब्दबोधः पूर्ववत्

वैदिकत्वाभिन्नं लौकिकत्वाभिन्नं द्वित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरणविभाजक धर्मान्यतरनिष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावदभिन्नं वाक्यम् ।

॥ शब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अयथार्थानुभवविभागनिरूपणम्

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः — संशयविपर्ययतर्कभेदात्

अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववद्बोध्यम् । संशयविपर्ययतर्कनिष्ठ असाधारण धर्माभिन्नत्रित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतमवदभिन्नः अयथार्थानुभवः ।

अथ संशयनिरूपणं

त. स. मूल— एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संशयः । यथा स्थाणुर्वापुरुषो वा इति ।

अत्र शाब्दबोधप्रकारस्तु इत्थम् । एकस्मिन् धर्मिणि इत्यत्र धर्मिणोत्तर सप्तम्याः विशेष्यत्वमर्थः । धर्मिणः आधेयता संबन्धेन

विशेष्यतायामन्वयः । तथा च एकधर्मिनिष्ठविशेष्यता । तस्याः
निरूपकत्वसंबन्धेन ज्ञानेऽन्वयः ।

विरुद्धाश्च ते नानाधर्माश्च विरुद्धनानाधर्माः । कर्मधारयसमासेन
समस्यमानयोः पदार्थयोः अभेद संबन्धेन अन्वयः । तथा च विरुद्धा
भिन्न नानाधर्माः ।

वैशिष्ट्यशब्दस्य प्रकारत्वमर्थः । नानाधर्माणां आधेयता
संबन्धेन प्रकारतायामन्वयः । विरुद्धाभिन्न नानाधर्मनिष्ठप्रकारता ।
तस्याः निरूपकत्व संबन्धेन ज्ञानेऽन्वयः ।

ज्ञानस्याभेदसम्बन्धेन संशयेऽन्वयः । तथाच एकधर्मिनिष्ठ
विशेष्यतानिरूपक, विरुद्धनानाधर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपक ज्ञानाभिन्नः
संशयः । एकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वे सति विरुद्धाभिन्ननाना
धर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वं संशयस्य लक्षणम् ।

अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा इति संशये उक्तलक्षणं वर्तते ।
पुरोवर्तिनि इदंपदार्थे स्थाणुत्वपुरुषत्वरूप विरुद्धनानाधर्माः भासन्ते ।
अतः पुरोवर्तिधर्मी विशेष्यः । विशेष्यता धर्मिनिष्ठा । एकधर्मिनिष्ठा
विशेष्यता किं निरूपिता ज्ञाननिरूपिता चेत् । ज्ञानं एकधर्मिनिष्ठविशे
ष्यतानिरूपकं भवति ।

उक्त लक्षणे एकधर्मिविशेष्यकत्व, स्थाणुत्व पुरुषत्व निष्ठ
प्रकारता निरूपकत्वंच वर्तते । ज्ञानत्वमपि वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यम् १) विरुद्धनानाधर्मनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वे
सति ज्ञानत्वं संशयस्य लक्षणमित्येवावती "पर्वतो वन्हिमान्" "हृदः
वन्ध्यभाववान्" इति समूहालंबनात्मक ज्ञाने अतिव्याप्तिः । वन्धि
वन्ध्यभावयोः विरुद्धनानाधर्मत्वेन उक्तसमूहालंबनात्मकज्ञानस्य वन्धि-
वन्ध्यभावरूप विरुद्धनानाधर्मप्रकारत्वं वर्तते इति अतिव्याप्तिः ।

अतः एकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वं निवेशनीयम् । इदानीं
नातिव्याप्तिः । यद्यपि वन्धि वन्ध्यभावौ विरुद्धनानाधर्मौ तथापि तौ

एकस्मिन् धर्मिणि न भासेते किंतु पर्वते वन्हिः हृदे वन्ध्यभावश्च भासते । अतः उक्तसमूहालम्बनात्मक ज्ञानस्य एकधर्मिनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।

२) एकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वे सति नानाधर्मप्रकारक ज्ञानत्वं संशयस्य लक्षणम् इत्येवोक्तौ घटो द्रव्यं इति निश्चयात्मक ज्ञाने अतिव्याप्तिः । उक्तज्ञाने घटरूपधर्मिणि घटत्वद्रव्यत्वयोः नाना धर्मयोः भासमानत्वेन एकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वं नानाधर्मप्रकारकत्वं च ज्ञाने वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः विरुद्धत्वं धर्मे निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् घटत्वद्रव्यत्वयोः नानात्वेऽपि विरुद्धत्वाभावात् विरुद्धनानाधर्मपदेन घटत्वद्रव्यत्वयोः ग्रहणासंभवात् नातिव्याप्तिः ।

नानात्वानुपादाने घटत्वविरुद्ध पटत्ववान् इत्याकारक ज्ञाने अतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् घटत्वविरोधविशिष्टपटत्वस्य सत्त्वात् विरुद्धधर्मप्रकारकत्वं एकधर्मविशेष्यक ज्ञानत्वं च वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः धर्मे नानात्वं निवेशनीयम् । तत्र ज्ञाने पटे घटत्वविरुद्ध पटत्वमात्रं भासते । न तु धर्मान्तरम् । अतः उक्तज्ञानस्य नानाधर्मप्रकारकत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः । तथा च एकधर्मिनिष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वे सति विरुद्धाभिन्ननानाधर्मनिष्ठप्रकारकत्वे सति ज्ञानत्वं संशयलक्षणमिति फलितम् ।

विपर्ययनिरूपणं

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्ताविदं रजतमिति ।

विपर्ययो नाम भ्रमः । तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानम् । शाब्द बोधप्रकारस्तु पूर्ववद् बोध्यम् । तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगितानिरूपक अभाव निष्ठ आधेयतानिरूपित अधिकरणतावन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपक तद्धर्म निष्ठप्रकारतानिरूपक ज्ञानं विपर्ययाभिन्नः ।

तद्धर्माभाववुन्नष्ट विशेष्यकत्वे सति तद्धर्मप्रकारकत्वे सति ज्ञानत्वं विपर्ययस्य लक्षणम् ।

शुक्तिं दृष्ट्वा इदं रजतमिति भ्रमे लक्षणसमन्वयः । अत्र तद्धर्मः रजतत्वम् । तन्निष्ठ प्रतियोगिततानिरूपक अभाववत् शुक्तिः । तन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपकत्वं रजतत्वनिष्ठ प्रकारतानिरूपकत्वं च उक्त भ्रमे सत्वात् लक्षणसमन्वयः ।

अथ तर्कनिरूपणम्

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपकस्तर्कः । यथा यदि बन्धिर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात् ।

व्याप्यारोपेण इत्यत्र तृतीयायाः जन्यत्वं अर्थः । आरोपः आहार्यज्ञानम् ।

व्याप्यविषयक आहार्यज्ञाननिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यत्वाश्रय व्यापक विषयक आहार्यज्ञानाभिन्नस्तर्कः ।

स्मृतिविभागनिरूपणं

त. स. मूल— “स्मृतिरपि द्विविधा । यथार्थाऽयथार्था चेति । प्रमाजन्या यथार्था । अप्रमाजन्या अयथार्था ।”

अत्र शाब्दबोधकारस्तु पूर्ववत् । यथार्थत्वाभिन्न अयथार्थत्वाभिन्न द्वित्वसंख्यापर्याप्त्यधिकरण विभाजक धर्मान्यतरवदभिन्ना स्मृतिः ।

प्रमया जन्या प्रमाजन्या इति विग्रहः । प्रमा पदस्य प्रमा संस्कार इत्यर्थः । तृतीयायाः जनकत्वमर्थः । प्रमासंस्कारस्य आधे यता संबंधेन तृतीयार्थं जनकत्वेऽन्वयः । तस्य निरूपितत्व सम्बन्धेन जन्यतायामन्वयः । तथा च प्रमासंस्कारनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यता तस्याः अभेदसम्बन्धेन यथार्थस्मृती अन्वयः । तथा च प्रमासंस्कारनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यतावदभिन्ना यथार्थस्मृतिः । एवं अप्रमा संस्कारनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यतावदभिन्ना अयथार्थस्मृतिः ।

अथ सुखनिरूपणम्

अथ बुद्धिं निरूप्य सुखादीन् निरूपयति ।

सर्वेषामनुकूलतया धेदनीयं सुखम् ।

सर्वपुरुष समवेत इच्छाविषयत्वं सुखस्य लक्षणम् । सर्वपुरुषाणां सुखेच्छा वर्तते । अतः सर्वपुरुष समवेत इच्छाविषयत्वं सुखे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

एवं सति द्रव्यादि इच्छायां अतिव्याप्तिः । तत्र सर्वपुरुष समवेत इच्छाविषयत्वस्य सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति चेत् अनन्याधीनत्वं विशेषणीयम् । तथा च सर्वपुरुष समवेत अनन्येच्छाधीनविषयत्वं सुखस्य लक्षणमिति फलितम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । तत्कथमिति चेत् द्रव्यादि इच्छायाः सुखेच्छाधीनत्वेन इतरेच्छानधीनत्वं तत्र नास्ति । अतः सर्वपुरुष समवेत अनन्याधीन इच्छाविषयत्वं सुखमात्रे वर्तते इति नातिव्याप्तिः ।

दुःखनिरूपणं

प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम् ।

अत्रापि सर्वेषामित्यनुषज्यते । सर्वपुरुष समवेतद्वेषविषयत्वं दुःखस्य लक्षणम् । सर्वपुरुषाणां दुःखद्वेषो वर्तते । अतः सर्वपुरुष समवेत द्वेषविषयत्वं दुःखे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

एवं सति द्वेषविषयत्वमात्रोक्तौ सर्पादौ अतिव्याप्तिः । तत्र सर्वपुरुषसमवेत द्वेषविषयत्वस्य सत्त्वात् अतिव्याप्तिरिति चेत् द्वेषे अनन्याधीनत्वं विशेषणीयम् । तथा च सर्वपुरुषसमवेत इतरद्वेषानधीन द्वेषविषयत्वं दुःखस्य लक्षणं इति फलितम् । तत्कथमिति चेत् सर्पादि द्वेषस्य दुःखद्वेषाधीनत्वेन इतरद्वेषानधीनत्वं तत्र नास्ति इति नातिव्याप्तिः । तथा च सर्वपुरुष समवेत अनन्याधीन द्वेषविषयत्वं दुःखमात्रे सत्त्वात् नातिव्याप्तिः ।

इच्छाद्वेषप्रयत्ननिरूपणं

इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः ।

इच्छायाः कामत्वं, द्वेषस्य क्रोधत्वं, प्रयत्नस्य कृतित्वं लक्षणमिति बोध्यम् ।

धर्माधर्मनिरूपणं

विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः ।

वेदविहितकर्मनिष्ठजनकतानिरूपित जन्यतावदभिन्नो धर्मः । वेद निषिद्धकर्मनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यतावदभिन्नोऽधर्मः । विहितानि यानि कर्माणि यागादीनि तज्जन्यो धर्म इत्यर्थः । वेदनिषिद्धानि यानि कर्माणि कलञ्जभक्षणागम्य गमनमुरापानादीनि तज्जन्यः अधर्मः इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रगुणाः ।

बुद्धिः आदी एषां ते बुद्ध्यादयः । आत्ममात्रस्य गुणाः आत्म मात्रगुणाः । पञ्चधाः समवेतत्वमर्थः । शाब्दबोधस्तु पूर्ववत् बोध्यम् ।

बुद्धिनिष्ठघटकतानिरूपित घटिततावदभिन्नः समुदायः अष्टत्व संख्याविशिष्टाभिन्नः आत्मनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित समवायसम्बन्धाव च्छिन्न आधेयत्वाश्रयः ।

अथ संस्कारविभागनिरूपणं

संस्कारस्त्रिविधः । वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति ।

वेगत्वाभिन्न भावनात्वाभिन्न स्थितस्थापकत्वाभिन्न त्रित्वसंख्या पर्याप्त्यधिकरण विभाजकधर्मान्यतमवदभिन्नः संस्कारः इति शाब्दबोधः ऊह्यः ।

अथ वेगनिरूपणम्

वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ।

पृथिवी आदी यस्य तत् पृथिव्यादि । पृथिव्यादि च तत् चतुष्टयं च पृथिव्यादि चतुष्टयम् । पृथिव्यादि चतुष्टयं च मनश्च । पृथिव्यादिचतुष्टयमतसी तयोः वृत्तिर्यस्य सः इति विग्रहः ।

शाब्दबोधप्रकारस्तु पूर्ववत् ।

पृथिवीनिष्ठ घटकतानिरूपित घटिततावदभिन्न समूदायनिरूपित चतुष्ट्वसंख्याविशिष्ट मनोनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आधेयत्वाश्रयः वेगः ।

क्रियाजन्यत्वे सति क्रियाजनकत्वं वेगस्य लक्षणम् । विशेष्य मात्रोक्तौ गुरुत्वे अतिव्याप्तिः । क्रियाजनकत्वं गुरुत्वेऽपि वर्तमानत्वात् । अतः विशेषणदलं देयम् । गुरुत्वे क्रियाजन्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । तावन्मात्रोक्तौ (विशेषणमात्रोक्तौ) विभागादौ अतिव्याप्तिः । तत्रापि क्रियाजन्यत्वंसत्त्वात् । अतः विशेष्यदलं निवेशनीयम् । विभागादौ क्रियाजनकत्वभावान्नातिव्याप्तिः ।

अथ भावनां निरूपयति ।

अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना ।

शाब्दबोधस्तु पूर्ववत् ।

अनुभवनिष्ठ जनकतानिरूपित जन्यतावदभिन्ना स्मृतिनिष्ठकार्यता निरूपित कारणतावदभिन्ना भावना । अनुभवजन्यत्वे सति स्मृतिहेतुत्वं भावनायाः लक्षणम् ।

विशेषणमात्रोक्तौ अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वात् अनुभवध्वंसं प्रति अनुभवस्य जनकत्वात् (कारणत्वात्) । जनकता अनुभवनिष्ठा जन्यता अनुभवध्वंसनिष्ठा । तयोर्निरूपितत्वं संबंधः । ध्वंसे अनुभवजन्यत्वं वर्तते इति अतिव्याप्तिः । अतः विशेष्यदलं देयम् । अनुभवध्वंसे स्मृतिहेतुत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

तावन्मात्रोक्तौ आत्मन्यतिव्याप्तिः । स्मृतिं प्रति आत्मनः कारणत्वात् । स्मृतिनिरूपित कारणत्वं आत्मनि वर्तते इति अति

व्याप्तिः । अतः अनुभवजन्यत्वं निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः कुतः इति चेत् आत्मनः नित्यत्वात् तत्र अनुभवजन्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः ।

आत्ममात्रवृत्तिः ।

आत्मा एव आत्ममात्र तस्मिन् वृत्तिर्यस्याः सा । अन्योयोगो व्यवच्छेदः एवकारार्थः । शब्दबोधस्तु पूर्ववत् ध्येयः । आत्मनिष्ठ प्रतियोगितानिरूपक भेदवन्निष्ठ प्रतियोगितानिरूपक संबंधनिष्ठ प्रति योगितानिरूपक अभावाश्रया, आत्मनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित आवेष्टत्वाश्रया भावना ।

स्थितस्थापकं लक्षयति ।

त. स. मूल - "अन्यथाकृतस्य (स्थितस्य) पुनस्तादवस्थ्यापादकः स्थितस्थापकः । कटादिः पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

अन्यथाकृतस्य प्रकारांतरेण पूर्वावस्थाभिन्नावस्थास्थितस्य पुनः तादवस्थ्यापादकः पुनः पूर्वावस्थ्यासंपत्त्वं स्थितस्थापकत्वं इत्यर्थः ।

अथ कर्मनिरूपणम्

गुणान्निष्ठं कर्मणं लक्षणं निरूपयति ।

चलनात्मकं कर्म ।

तदर्थंस्तु संयोगविभागानुकूलमित्यर्थः । क्रियायाः विभागः ततः पूर्वदेशसंयोगनाशः, ततः उत्तदेशसंयोगोत्पत्तिः इति क्रमः ।

१) ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणं ।

ऊर्ध्वदेशसंयोगनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणत्वं उत्क्षेपणस्य लक्षणं ।

२) अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं ।

अधोदेशसंयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्त्वं अपक्षेपणस्य लक्षणम् ।

३) शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुंचनं ।

शरीरसन्निकृष्टसंयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्वं आकुञ्चनस्य लक्षणम् ।

विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणं ।

शरीरविप्रकृष्ट संयोगनिष्ठ कार्यतानिरूपित कारणतावत्वं प्रसारणस्य लक्षणम् ।

अन्यत्सर्वं गमनं ।

भ्रमणरेचनस्पन्दनौर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनात्मकं सर्वं गमनस्वरूपं इत्यर्थः ।

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणाभ्यां अन्यत् । पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन प्रसारणानां आधेयतासंबंधेन प्रतियोगिताचां अन्वयः । अन्यच्छब्दस्य भिन्नमर्थः । प्रतियोगितायाः निरूपकत्वसंबंधेन भेदवदित्येकदेश भेदेऽन्वयः । तस्याभेदसंबंधेन गमनेऽन्वयः । सर्वस्यापि अभेदसंबंधेन गमनेऽन्वयः ।

तथा च उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन प्रसारणनिष्ठ प्रतियोगिता निरूपक भेदवदभिन्नं सर्वाभिन्नं गमनम् । इति शाब्दबोधप्रकारः ।

सामान्यनिरूपणं

सामान्यं लक्षयति ।

त स मूल-“ नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । परं सत्ता । अपरं प्रव्यत्वादि । ”

नित्यत्वे सति एकत्वे सति अनेकानुगतत्वं सामान्यस्य लक्षणं ।

घटत्वजातौ इदं लक्षणं वर्तते । तत्कथमिति चेत्; घटत्व जातिनित्या कदापि सा जातिर्न नश्यति अतः नित्यत्वमायातम् ।

सा जातिः एका एव । अतः एकत्वमायातम् । घटत्वरूपा सा जातिः अनेकघटेषु समवाय संबंधेन वर्तते । अतः अनेकसमवेतत्वं वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं :—अनेकसमवेतत्वं सामान्यस्य लक्षणमित्येवोक्तौ संयोगा-
दावतिव्याप्तिः । अतः नित्यत्वं निवेशनीयम् । संयोगस्य नित्यत्वा
भावान्नातिव्याप्तिः ।

नित्यत्वमात्रोक्तौ आकाशादावतिव्याप्तिः । अतः अनेकसमवेतत्वं
निवेशनीयम् । आकाशस्य अनेकसमवेतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ।

विशेषाणां स्वस्वरमाह ।

विशेषनिरूपणम्

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्येषां ते । नित्यद्रव्यवृत्तयः । इति विग्रहः ।
व्यावर्तकाः भेदानुमितिजनकाः । नित्यद्रव्यनिष्ठ अधिकरणतानिरूपित
आधेयतावदभिन्ना भेदानुमितिजनकाः विशेषाः ।

तथा हि । अयं पृथिवीपरमाणुरितरपरमाणुभ्यो भिद्यते एतद्
विशेषात् । इत्यनुमाने हेतुत्वं बोध्यम् । सामान्यभिन्नत्वे सति
सामान्यशून्यत्वे सति समवेतत्वं विशेषलक्षणम् ।

समवायनिरूपणम्

समवायं लक्षयति ।

नित्यसम्बन्धः समवायः ।

नित्यत्वे सति सम्बन्धत्वं समवायस्य लक्षणम् । नित्यत्वमात्रोक्तौ
गगनादावतिव्याप्तिः । तद्वारणाय संबन्धत्वं निवेशनीयम् । संबन्धत्व
मात्रोक्तौ संयोगादावतिव्याप्तिः । अनस्तद्वारणाय नित्यत्वं निवेशनी
यम् । तत्र संबन्धाभावान्नातिव्याप्तिः ।

त. स मूल—अयुतमिद्वृत्तिः । ययोर्मध्ये एकमविनश्यदव
स्थमपराश्रितमेव अवतिष्ठते तौ अयुतसिद्धौ ।

अयुतमिद्वयोर्वृत्तिर्यस्य सः इति विग्रहः । सप्तम्यर्थो निरूपित
तत्त्वम् । तथा च अयुतमिद्वनिरूपितवृत्तित्वाश्रयः समवायः ।

इति शाब्दबोधप्रकारः ।

तदर्थस्तु ययोर्मध्ये तंतुपटयोर्मध्ये एकं अवयव्यादिकं पटः । अवि नश्यदवस्थं विनाशपर्यंतं अपराश्रितमेव तंत्वाश्रितमेव अवतिष्ठति तौ अयुतसिद्धौ अवयवादिकं तंत्वादिकं विहाय अवयवी पटः नैव वर्तते अतः तौ अयुतसिद्धौ ।

भूतले घटो वर्तते इत्यत्र भूतलं विहाय घटो वर्तते अतस्तौ नायुतसिद्धौ ।

त स मूल—“यथा अवयवावयविनौ; गुणगुणिनौ क्रियाक्रिया वन्तौ जातिव्यक्ती; विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।”

अभावविभागनिरूपणं

तत्राद्यं प्रागभावं लक्षयति ।

अनादिः सान्तः प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ।

आदिरुत्पत्तिः । उत्पत्तिरहितम् । अन्ते ध्वंसः तत्प्रतियोगित्वं सान्तत्वम् ।

तथा च उत्पत्तिशून्यत्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावस्य लक्षणम् ।

घटप्रागभावे इदं लक्षणं वर्तते तत्कथमिति चेत् घटप्रागभावस्य उत्पत्तिर्नास्ति ।

घटोत्पत्त्यनंतरं घटप्रागभावो नश्यति । अतः ध्वंसप्रतियोगित्वं घटे वर्तते इति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं :—उत्पत्तिशून्यत्वं प्रागभावस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ आकाशे अतिव्याप्तिः । आकाशस्य नित्यत्वेन उत्पत्तिः शून्यत्वं आकाशे सत्त्वात् अतिव्याप्तिः । अतः विशेष्यदलं देयम् । आकाशस्य नित्यत्वेन तन्नाशो नास्ति । अतः ध्वंसप्रतियोगित्वं तत्र नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

तावन्मात्रोक्तौ घटादावतिव्याप्तिः । कुतः इति चेत् घटनाशो वर्तते । घटध्वंसप्रतियोगित्वं घटे सत्त्वादतिव्याप्तिः । अतः विशेषण

दलं देयम् । घटस्य उत्पत्त्यमानत्वेन उत्पत्तिशून्यत्वं तत्र नास्तीति नातिव्याप्तिः ।

द्वितीयं प्रध्वंसाभावं निरूपयति ।

त. स. मूल—सादिरनंतः प्रध्वंसाभावः । उत्पत्तेरनंतरं कार्यस्य ।

(प्रागभावप्रतियोगित्वे) उत्पत्तिमत्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं प्रध्वंसाभावस्य लक्षणम् ।

घटध्वंसे उक्तलक्षणं वर्तते । तत्किमिति चेत् घटध्वंसात्पूर्वं घटप्रागभावो वर्तते । अतः घटध्वंसप्रागभावं प्रति घटध्वंसस्य प्रति योगित्वेन प्रागभावप्रतियोगित्वमायातम् । घटध्वंसस्य ध्वंसो नास्ति अतः ध्वंसाप्रतियोगित्वं घटध्वंसे आयातमिति लक्षणसमन्वयः ।

दलकृत्यं :—ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रध्वंसाभावस्य लक्षणं इत्येवोक्तौ आकाशे अतिव्याप्तिः । अतः प्रागभावप्रतियोगित्वं निवेशनीयम् । इदानीं नातिव्याप्तिः । तावन्मात्रोक्तौ घटे अतिव्याप्तिः । अतः ध्वंसाप्रतियोगित्वं निवेशनीयम् । घटध्वंसं प्रति घटस्य प्रतियोगित्वात् अप्रतियोगित्वं न स्तीति नातिव्याप्तिः ।

तृतीयं अत्यन्ताभावं लक्षयति ।

त्रैकालिकः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति ।

भूतभविष्यद्वर्तमानरूप कालत्रयवृत्तित्वे सति संसर्गाभावत्वं अत्यन्ता भावस्य लक्षणम् । भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिविषयक घटात्यन्ता भावे लक्षणसमन्वयः । तत्कथमिति चेत् स च घटाभावः कालत्रय वृत्तिः । अतः कालत्रयवृत्तित्वं आयातम् । संसर्गाभावत्वमपि अत्यन्ताभावे सत्वाल्लक्षणसंगतिः ।

संसर्गाभावत्वं इत्येवोक्तौ प्रागभावे अतिव्याप्तिः । अतः त्रैकालिकत्वं निदेशनीयम् ।

तावन्मात्रोक्तौ आकाशादावतिव्याप्तिः । अतः संसर्गाभावत्वं निवेशनीयम् । आकाशादौ संसर्गाभावत्वाभावत्वात् नातिव्याप्तिः ।

तुरीयं अन्योन्याभावं लक्षयति ।

तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो अन्योन्याभावः
यथा घटः पटो न भवति इति ।

तादात्म्यावच्छेदक संबधावच्छिन्न प्रतियोगिताको योऽभावः
सोऽन्योन्याभावः । घटे पटतादात्म्यं नास्ति । किंतु घटतादात्म्येन
पटो न भवति अतः तादात्म्यसंबधावच्छिन्न पटनिष्ठ प्रतियोगितानिरूप
काभाव एव वर्तते । स एव अन्योन्याभावः ।

सर्वेषामपि पदार्थानां उक्तेष्वेवांतर्भावात् सप्तैव पदार्थाः
इति सिद्धम् ।

प्रमाणप्रमेये सूत्रे षोडशपदार्थोक्तेरपि सर्वेषां सप्तपदार्थेषु एव
अन्तर्भावात् न सप्तत्वहानिरिति सिद्धम् ।

श्री वडवीत्युपाह्व माधवाचार्यैः विरचितः

तर्कसंग्रहार्थविवरणरूपग्रन्थः सम्पूर्णः ।

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२	२८	इत्येलदेशः	इत्येकदेश
४	५	विशेष्या	विशेष्य
	६	शब्दर्थ	शब्दार्थ
	२२	इत्यर्दः ।	इत्यर्थः ।
	२६	द्रव्यभांवबाष	द्रव्यत्वाद्य
५	३	अभेघ	अभेद
	७	पर्याप्त्यप्रि	पर्याप्त्यधि
	९	पृथिव्यादि	पृथिवीत्वादि
	९	अभेघ	अभेद
	१०	धर्मान्यतममस्मिन्नन्वयः	धर्मान्यतमस्मिन्नन्वयः
	१२	अभेघ	अभेद
	१८	द्रव्यत्व	द्रवत्व
		प्रयन्न	प्रयत्न
	१९	गुणाः ॥	गुणाः ॥
	२३	स्पर्शपरिमाण	स्पर्शसंख्यापरिमाण
६	१	चतुर्विंशतित्वं	चतुर्विंशतित्व
	२	अभद	अभेद
	४	विशिष्टभिवाः	विशिष्टाभिन्नाः
	२३	पञ्चपदस्य	पञ्चपदस्य
	२५	गमनन्वांता	गमनत्वांता
७	८	आधेयत्व	आधेयत्वस्
	९	धर्मो	धर्मो
	१०	धर्मयोरन्ययः ।	धर्मयोरन्वयः
	११	धर्मो	धर्मो
	१२	शाब्दबोधः ।	शाब्दबोधः ।
८	४	अधिकरणता	अधिकरणताया
	५	संसंधेन	संबंधेन
	९	आधेयत्वञ्चयः	आधेयत्वेञ्चयः
	११	आधेयत्व	आधेयत्वम्

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८	१३	नित्यप्रव्यनिष्ठ	नित्यद्रव्यनिष्ठ
	२४	संसंधेन	संबंधेन
		विशेषेषु	विशेषेषु
		असन्त्वत्वं	अनंतत्वं
		संख्यात	संख्यात्व
	२७	धर्माः शून्याः	धर्मशून्याः ।
९	५	न्यभाव	न्याभाव
	७	पर्याध्याधि	पर्यात्प्यधि
	९	पर्याध्यधि	पर्यात्प्यधि
	२२	यनिरूपित	यन्निरूपित
	२२	आश्रयाता	आश्रयता
	२५	धमान्यातम	धर्मान्यतम
	२०	धर्यान्यतस्मि	धमान्यतमस्मि
		न्नत्वयः ।	न्नत्वयः ।
१०	२०	आश्रयता	आश्रयता
	१२	अधिकरता	अधिकरणता
	२४	अक्रियकं	अक्रियाकं
	२६	व मः ।	वदामः ।
११	६	संबंधावदि	संबंधावच्छि
		छन्नत्वम्	न्नत्वम्
	१३	समवासंबंधा	समवायसंबंधा
	१८	गुणत्वाच्छिन्न	गुणत्वावच्छिन्न
१२	२०	अधिकरता	अधिकरणता
	१७	सत्त्वान्तू	सत्वात्
	२७	द्रव्यत्वभाव	द्रव्यत्वाभाव
१३	२६	लक्षणसमन्वयः	लक्षणसमन्वयः
१४	५	विभाजकधर्मो	विभाजकधर्मो
	२२	अनित्य अनित्य	अनित्य

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
		पृथिवीत्वमर्थः	पृथिवीत्वमर्थः ।
	२५	पृथिवीत्वत्वाभिन्न	पृथिवीत्वाभिन्न
१६	६	जनकतावदित्वर्थः	जनकतावदित्यर्थः
	७	जतकतायामन्वयः ।	जनकतायामन्वयः ।
	९	जनकतावपभिन्नं	जनकतावदभिन्नं
	१९	आदायस्यसः	तौ आदी यस्यसः
	२२	घटकत्वादित्येकदेश	घटकतावदित्येकदेश
१८	१५	अधिकरणत्वात्	अधिकरणतावत्
१९	१५	पृथिव्यां	पृथिव्यां
	१८	वादृश	तादृश
	१९	अनः	अतः
	२२	जातिव्याप्तिः	नातिव्याप्तिः
	२३	सामनाधिक	सामनाधिक
		रन्ध्रेऽपि	रन्ध्रेऽपि
	२६	नाम नाम	नाम
२०	६	द्रव्यन्गम	द्रव्यत्वम
	२०	द्रव्यत्वाधिकरणं	द्रव्यत्वाधिकरणं
	२७	संबंधेन	संबंधेन
	२०	सगवाय	समवाय
		शीतस्पर्शनिष्ठ	शीतस्पर्शनिष्ठ
		जातिमन्वं	जातिमत्वं
२२	२९	शरीरेंद्रियनिरूपित	शरीरेंद्रियविषयनिरूपित
२२	१७	विषयनानिरूपक	विषयताविरूपक
	२७	रसमेंद्रिये	रसनेंद्रिये
२३	२	लक्षणमित्युक्ते	लक्षणमित्युक्ते
	४	अतिव्याप्तिः ।	नातिव्याप्तिः ।
	२४	घटकताबंतौ	घटकतावंतौ
	२४	तयोरभेदसंबंधेन	तयोरभेदसंबंधेन

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
	२४	यत्किञ्चित्त्वस्तु	यत्किञ्चिद्वस्तु
२४	२०	नेजस्त्वम्	तेजस्त्वम्
	१२	आद्यक्षणवच्छिन्न	आद्यक्षणवच्छिन्न
	२२	जातिमत्त्वं	जातिमत्त्वं
	२३	सक्षणम्	लक्षणम्
	२३	उष्णस्पर्शाधिकरण	उष्णस्पर्शाधिकरण
		वृत्तित्वं	वृत्तित्वं
	२५	इदानीं	इदानीं
२५	२	तथा ज	तथा च
	९	उष्णस्पर्शनिष्ठायां	उष्णस्पर्शनिष्ठायां
२५	१०	संबन्धावच्छिन्न	संबन्धावच्छिन्न
	१४	अधिकरणतावती	अधिकरणतावती
	१५	पृथिवी	पृथिवी
	१८	उष्णस्पर्शश्च	उष्णस्पर्शस्य
	१८	उष्णस्पर्शश्च	उष्णस्पर्शस्य
	२९	आधेयः	आधेयता
	२१	पृथिव्यां	पृथिव्यां
	२३	आधेयता	आधेयता
	२७	संबन्धावच्छिन्न	संबन्धावच्छिन्न
२६	२	अधिकरणतावती	अधिकरणतावती
	९	सामानाधिकरण्येऽपि	सामानाधिकरण्येऽपि
	२०	प्रतियोगिता	प्रतियोगिता
		वच्छेदिकं	वच्छेदकं
	२८	अधिकरणतावच्छिन्न	अधिकरणतावाच्छिन्न
२७	३	ता जातिः	या जातिः
	४	तदित	तदिति
	२३	विग्रहवाच्यात्	विग्रहवाक्यात्
	२४	पर्याप्त्यधिकरण	पर्याप्त्यधिकरण

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२८	२४	शब्दस्य	शब्दस्य
	१६	धर्मान्यतमेष्व	धर्मान्यतमेष्व
		न्वयः	न्वयः ।
	२६	विभाजकधर्माभि	विभाजकधर्माभिन्न
२९		कृष्णताराग्रवर्ती	कृष्णताराग्रवर्ति
	११	वर्तते	वर्तते
	१८	अधिकरणता	अधिकरणतानिरूपित
	२३	चतुष्ट्व	चतुष्ट्व
३०	१	चतुष्ट्व	चतुष्ट्व
	३	विषयेऽन्वयः	विषयेऽन्वयः ।
	४	भवं	भ ।
	५	दिध्यं	दिव्यं
	५	औदर्यच	औदर्यच
	६	नेषां	तेषां
	०	आधेयत्वे	आधेयत्वे
	१८	धर्मेष्वन्वयः	धर्मेष्वन्वयः
		चतुष्ट्व	चतुष्ट्व
३१	३	आदि	आदी
	३०	समुदायभिन्नः	समुदायाभिन्नः
		परिणाहेतुरौदर्यम्	परिणामहेतुरौदर्यम्
३२	३	निरूपितत्व	निरूपकत्व
	५	कर्मतावन्ननिष्ट	कर्मतावदभिन्ननिष्ट
	१३	सम्बन्धि	संबन्धाश्रय
	१८	यस्य	यस्य
	१९	आधेयताव	आधेयता
		म्बन्धेन	सम्बन्धेन
	२३	विग्रहवाक्य	विग्रहवाक्य
		जम्पबोध	जन्यबोध

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३३	२१	अधिकरणताव दभिन्नः	अधिकरणताव दभिन्नः
	२५	प्रतियोगिता निरूपक	प्रतियोगिता निरूपक
३४	२	स्वर्गनिष्ठ	स्पर्शनिष्ठ
	४	लक्षणवाक्यय	लक्षणव.क्यम
	५	वायीलक्षणम	वायीलक्षणम
	२०	अधेयतानिरूपित	आधेयतानिरू त
३५	४	पीतघटे	पीतघटे
	१३	प्रतिवोगिता	प्रतियोगिता
	१४	वायोः फलितम् ।	वायोः फलितम् ।
३६	७	ममवायसंबंधा वच्छिन्न	समवायसंबंधा वच्छिन्न
३८	७	आधेयतावदभिन्न	आधेयतावदभिन्न
	१२	आदिः कार्यनानिरूपित	आघी कार्यतानिरूपित
३९	२०	निणपित	निरूपित
४१	२५	घटकतावदभिन्नः	घटकतावदभिन्न
४१	१७	तन्निपिका	तन्निरूपिका
४३	२	सथ	अथ
	९	ज्ञाननिष्ठ	आत्मनिष्ठा
	१२	वर्तते	वर्तते
	१७	संबन्धेनाभावात्	संबंधेनाभावात्
	१८	आधेयता	आधेयता
	२३	पर्याप्त्यधिकरण	पर्याप्त्यधिकरण
	२७	यच्छब्दस्य	तच्छब्दस्य
४८	१	घटकत्वेऽन्वय	घटकत्वेऽन्वयः ।

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
	४	ज्ञाघोतोः	ज्ञाघातोः
	९	जीवात्मादि	जीवात्मादि
४५	३	षष्ठ्यर्थ	षष्ठ्यर्थ
	१३	साक्षात्कारो	साक्षात्कार
	३	मात्रपदव्य	मात्रपदस्य
४७	९	गुणत्वं	गुणत्वं
	२३	इमी	इमौ
		निसेशनीयम	निवेशनीयम
४८	६	चक्षुरिन्द्रियत्वेन	परमाणुरूपे
	८	चक्षुरिन्द्रिक	चक्षुरिन्द्रिय
	२६	गुणत्वव्याप्या	गुणत्वव्याप्या
४९	१७	यत्तच्छब्दस्य	तच्छब्दस्य
	२६	पृथिवीनिष्ठ	पृथिवीनिष्ठ
५०	१	सप्तसंख्या	सप्तत्वसंख्या
	५	विभाजकधर्मा	विभाजकधर्मान्यतम
		न्यतमवन्नः	वन्तः
	१०	आधेयनां	आधेयता
५१	५	स्वनिष्ठ	स्वनिष्ठ
	२३	सम्बन्धः ।	सम्बन्धः ।
	२४	जन्यत्वावत्	जन्यतावत्
	२२	विशेष्यमात्रोत्पादाने	विशेष्यमात्रोत्पादाने
५२	३	कषाय	कषाय
	६	विभाजकधर्मेषु	विभाजकधर्मान्यतमेषु
	१०	संख्याकर्याप्त्य	संख्यापर्याप्त्यधिकर
		धिकरणभिन्न	वाभिन्न
५०	१३	घटितनानिरूपित	घटिततानिरूपित
	१४	गटितानिरूपित	घटिततानिरूपित
	२५	आधेयत्वम	आधेयत्वम

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
	२६	षदिवधः इति	षड्विवधः इति
५४	२	संख्यापर्याप्त्य	संख्यापर्याप्त्यधि
		विकरणानां	करणानां
	२	विभाजकशर्मा	विभाजकधर्मा
	२२	धर्मान्यतमनिष्ठ	धर्मान्यतमनिष्ठ
	२३	अविकरणात्ता	अधिकरणात्ता
	२४	"	"
	२८	"	"
	२५	घात्वर्थ	घात्वर्थ
५५	२	घ्राणेंद्रियनिष्ठ	घ्राणेंद्रियनिष्ठ
	३	गंध	गंधः ।
	४	"	"
	२२	"	"
	२६	गंधस्य	गंधस्य
	२०	गंधं	गंधम्
		तयोरभेद	तयोरभेद
		विधाशब्दाय	विधाशब्दार्थ
५६	४	धर्मान्यतरस्मिन्न	धर्मान्यतरस्मिन्न
		न्वयः	न्वयः
	१२	अन्योयोगोव्यव	अन्योयोगोव्यव
		च्छेदश्चार्थः ।	च्छेदश्चार्थः ।
	२६	प्रतियोगिता	प्रतियोगिता
	२२	अधिकरणायाः	अधिकरणायाः
		अःघेयत्वे	आघेयत्वे
५७	१३	स्पर्शज्ज्वयः ।	स्पर्शज्ज्वयः ।
	२४	त्वगीन्द्रियभिन्नैन्द्रिय-	त्वगीन्द्रियजन्यज्ञान-
		जन्यज्ञानविषयत्वे	विषयत्वे
५९	५	शीतोष्णानुशीतस्पर्श-	शीतोष्णानुष्णाशीतस्पर्श-
		भेदात्	भेदात् ।

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५९	६	अनुष्णशीतं	अनुष्णाशीतं
	८	शीतोष्णानुष्णशीतालां	शीतोष्णानुष्णाशीतानां
	११	असाधारणशर्मः ।	असाधारणधर्मः ।
	१५	त्रित्वसंख्य	त्रित्वसंख्या
	१७	त्रित्वसंख्य	त्रित्वसंख्या
	२१	स्पर्शः ।	स्पर्शः
	२४	पृथिव्यप्तेजीवायवः	पृथिव्यप्तेजीवायवः
	२६	आधेयन्वे	आधेयत्वे
		निन्नपितत्व	निरूपितत्व
६१	६	व्यहारः	व्यवहारः
	१५	अधिकरणता	अधिकरणता
	२३	तच्छक्षदार्थ	तच्छब्दार्थ
६३	७	संख्यापर्याप्त्यधिकरण	संख्यापर्याप्त्यधिकरण
		वर्थः	मर्थः
	२४	तथा च	तथा च
६४	९	कार्यतानिरूपित	कार्यतानिरूपित
	११	पृथक्त्वय्	पृथक्त्वम्
	२५	पृथक्त्वे	पृथक्त्वे
६५	२५	शब्दद्रयोगनिष्ठ	शब्दप्रयोगनिष्ठ
६६	२२	ध्वंसनिष्ठजन्वता	ध्वंसनिष्ठजन्यता
६७	८	ध्वंसं	ध्वंसं
	१४	वियोगः	विभागः
६८	८	इत्याकारक	इत्याकारक
	२०	विषयता	विषयता
	२२	यन्निरूपिता	यन्निरूपिता
	२४	व्यवहारं	व्यवहारः
६९		लक्षणमुच्यसे	लक्षणमुच्यते
७०	२१	असमवायिकरणं	असमवायिकारणं

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
	२२	वत्वं	द्रवत्वं
७१	४	द्रव्यत्वे	द्रवत्वे
७२	१३	चूर्णादिनिष्ठ	चूर्णादिनिष्ठ
	"	आधेयना	आधेयता
	२५	समन्ययः	समन्वयः
७३	३	अकारणत्त्	अकारणात्
	८	इनि	इति
	११	अधिकरणतानिरूपक	अधिकरणतानिरूपित
	२१	अतेन	अनेन
७४	१५	पर्याप्यधिकरण	पर्याप्त्यधिकरण
	१६	आधेयतता	आधेयता
	२३	कार्यताभामन्वयः	कार्यतायामन्वयः
७५	२	बुद्धिः	बुद्धिः
	५	द्वित्वाब्दस्य	द्विशब्दस्य
७६	५	ज्ञानभिन्ना	ज्ञानाभिन्ना
	१२	संस्कारजन्यत्वं	संस्कारजन्यत्वं
७७	१५	पर्याप्त्याधिणाकरभिन्न	पर्याप्त्यधिकरणाभिन्न
७८	७	सः एत्यत्र	स इत्यत्र
	२४	सवासवाक्यात्	समासवाक्यात्
७९	१३	घटत्वं ग्राह्यत्वम्	घटत्वं ग्राह्यम्
	१७	आधेयतानिरूपक	आधेयतानिरूपित
	१८	अनुभवत्वं	अनुभवत्वं
८०	२	ग्रमे	ग्रमे
	७	वतः	अतः
	२२	शुक्लौ	शुक्लौ
		तस्त्रर्मनिष्ठ	तद्धर्मनिष्ठ
८१	९	नातिव्याप्तिः	नातिव्याप्तिः
८२	७	अस्य इत्यत्रतच्छब्दस्य	यस्य इत्यत्रयच्छब्दस्य

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८५	१	यथार्थानुभवविभाग	यथानुभवविभाग
	२	प्रत्यक्षानुमितिशाब्द	प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शाब्द
८९	२४	निमित्तकरणस्य	निमित्तकारणस्य
९०	२२	इंद्रियार्थबन्तिकर्ष	इंद्रियार्थसन्निकर्षः
९०	२६	तज्जन्यं	तज्जन्यं
९१	२३	सन्निकर्षः	सन्निकर्ष
११	२२	त्प्रयक्षे	प्रत्यक्षे
		विशेषणविशेष्य	विशेष्यविशेषण
९३	३	वहिव्याप्य	वन्हिव्याप्य
९३	२२	ज्ञानन्ता	ज्ञानस्या
९३	२७	जत्यता	जन्यता
९४	२२	पदाघर्मता	पक्षधर्मता
९५	४	(धूमः)	(धूमः)
९५	७	वहिध्याप्य	वन्हिव्याप्य
९५	२०	पूर्ववद्वोध्यम्	पूर्ववद्वोध्यम्
९६	२७	पर्वतनिरूपित	पर्वतानिरूपित
९८	७	व्यतिरेकि	व्यतिरेकि
९८	१८	व्याप्त्याभावा	व्याप्त्यभावा
९८	२१	जन्वय	अन्वय
९८	१६	अभिधेयत्याच्च	अभिधेयत्वाच्च
१००	१	गन्धत्वादित्यत्र	भिद्यतेगन्धत्वात्वात् इत्यत्र
१००	२८	शून्यत्वस्य	शून्यत्वस्य
१०२	८	साध्यं	साध्यं
१०२	६	सक्षणसंगतिः	लक्षणसंगतिः
१०२	६	सत्प्रपक्ष	सत्प्रतिपक्ष
१०२	२४	सम्बन्धेन	सम्बन्धेन
१०३	२१	अधिकरणस्मर्थः	अधिकरणत्वमर्थः
१०३	१९	साध्याभावनिष्ठ	साध्याभावनिष्ठ

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१०४	१४	तधिकरणता	अधिकरणता
१०५	४	धूमे	धूमे
१०५	२२	हृदः	हृदः
१०६	२४	व्यतिरेकदृष्टांतरहितत्व	व्यतिरेकदृष्टांतरहितत्व
		मनुसंहारिदोषस्व	मनुपसंहारिदोषस्य
१०७	१७	केयलान्वयितेन	केवलान्वयितेन
१०८	१	अन्वयाः	अन्वयः
१०८	१	साध्यरिष्ट	साध्यनिष्ट
१०८	४	माध्याभावव्यप्तिमत्व	साध्याभावव्याप्तिमत्व
१०९	२	आश्रायसिद्धस्त्रिविधः	असिद्धास्त्रिविधः
१०९	१६	स्वरूपसिद्धो	स्वरूपासिद्धो
१०९	२०	चाक्षुषन्वहेतुः	चाक्षुषत्वहेतुः
११०	११	साध्यव्यापकत्वं	साधनाव्यापकत्वं
११०	१२	साध्य	साध्य
११०	२०	व्याप्यत्वसिद्धः	व्याप्यत्वासिद्धः
११०	२५	गृह्यते	गृह्यते
११२	८	प्रतियोगिता	प्रतियोगिता
११३	७	निरूपकत्वं	निरूपकत्वं
११७	२३	पटन्वस्य	पटत्वस्य
११९	२२	अनन्याधीनत्वम्	अनन्याधीनत्वम्
१२१	३	चतुष्टयमवसी	चतुष्टयमनसी
१२२	१	अनुभमजन्यत्वं	अनुभवजन्यत्वं
१२२	१४	पूर्वावस्थासंपकत्वम्	पूर्वावस्थासंपादकत्वम्
१२३	११	प्रतियोतीताचां	प्रतियोगिताषां
१२४	२३	एकमविनश्यदवस्थं	एकमविनश्यदवस्थां
१२६	२५	निदेशनीयम्	निवेशनीयम्

विद्वदनृजरः वडवी माधवः